

Ks. Paweł Kostrzewski

Instytut Wyższych Studiów Teologicznych w Częstochowie

kostpaw@gmail.com

ORCID: 0000-0002-3402-6490

Article submitted: 11.08.2025; accepted: 22.10.2025.

Diecezja częstochowska w okresie okupacji niemieckiej 1939-1945

Diocese of Częstochowa during the German occupation of 1939-1945

Abstrakt: Celem artykułu jest przedstawienie wybranych aspektów dziejów diecezji częstochowskiej w okresie II wojny światowej. Zaprezentowano rządzą diecezją sprawowane przez jej ordynariusza biskupa Teodora Kubinę i jego współpracowników oraz los najważniejszych instytucji diecezjalnych: kurii diecezjalnej, Częstochowskiego Seminarium Duchownego w Krakowie, Domu Księżych Emerytów i Tygodnika Katolickiego „Niedziela”. Aby utrzymać jedność z parafiami wcielonymi do Rzeszy biskup Kubina ustanowił delegatów i komisarzy biskupich. Opisano prześladowanie duchowieństwa. Ustalono, że w czasie II wojny światowej zginęło 62 kapłanów częstochowskich, w tym 50 w obozach koncentracyjnych. Podano również najważniejsze straty materialne. Zwrócono również uwagę na różne formy duszpasterstwa. Kapłani częstochowscy pełnili funkcję kapłanów w Wojsku Polskim i w oddziałach podziemia niepodległościowego. Największe restrykcje w zakresie duszpasterstwa parafialnego funkcjonowały w Warthegau. Duchowni prowadzili tajne nauczanie. Wiele uwagi poświęcono działalności dobroczynnej. Największe zasługi na tym polu miały siostry zakonne prowadzące kuchnie ludowe, domy dziecka, akcje dożywiania więźniów. Aktem wielkiej odwagi ze strony m.in. ks. Bolesława Wróblewskiego, ks. Mieczysława Zawadzkiego i s. Teresy Kierocińskiej było niesienie pomocy ludności żydowskiej.

Słowa kluczowe: biskup Teodor Kubina, prześladowanie duchowieństwa, straty materialne, kapelani wojskowi, tajne nauczanie, Polski Komitet Opiekuńczy, ratowanie Żydów

Abstract: The aim of this article is to present selected aspects of the history of the diocese of Częstochowa during the Second World War. It describes the administration of the diocese by its Ordinary Bishop Teodor Kubina and his collaborators, as well as the fate of the most important diocesan institutions: the diocesan curia, the Częstochowa Seminary in Kraków, the House of Retired Priests and the Catholic weekly "Niedziela" (Sunday). In order to maintain unity with the parishes incorporated into the Reich, Bishop Kubina appointed bishop's delegates and commissioners. The persecution of the clergy was also described. It was established that 62 Częstochowa priests died during the Second World War, including 50 in concentration camps. The most important material losses were reported as well. Attention was also drawn to various forms of pastoral care. Częstochowa priests served as chaplains in the Polish Army and in the units of the underground fighting for independence. The greatest restrictions in terms of parish pastoral care existed in the Warthegau. The clergy conducted secret teaching. Much attention was paid to charity work. The nuns who made the greatest contribution in this field were the ones who ran soup kitchens, children's homes, and carried out actions aimed at providing food to prisoners. It was an act of great courage on the part of, among others, Father Bolesław Wróblewski, Father Mieczysław Zawadzki and Sister Teresa Kierocińska to bring help to the Jewish population.

Keywords: Bishop Teodor Kubina, persecution of the clergy, material losses, military chaplains, secret teaching, Polish Welfare Committee, rescuing Jews

Wprowadzenie

II wojna światowa to jeden z najtragiczniejszych okresów w stuletnich dziejach diecezji częstochowskiej. Zbombardowanie Wielunia¹ i wkroczenie wojsk niemieck-

¹ Szerzej zob.: B. Bojarska, *Napaść hitlerowskiego lotnictwa na Wieluń*, „Biuletyn Głównej Komisji Badania Zbrodni Hitlerowskich w Polsce” 27 (1977), s. 13-25; W. Kulesza, *Zbrodnia i sprawcy. Bombardowanie Wielunia w dniu 1 IX 1939 r. w świetle akt Instytutu Pamięci Narodowej – Komisji Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu*, [w:] *Wieluń miastem pokoju i pojednania. Centralne obchody 65. rocznicy wybuchu II wojny światowej i dnia weterana 1 września 2004 r.*, red. B. Abramek, J. Książek, Wieluń 2004, s. 13-16; T. Olejnik, *Zniszczenie miasta Wielunia 1 IX 1939 r. przez hitlerowskie lotnictwo w świetle literatury i źródeł*, [w:] *Wieluń miastem pokoju i pojednania...*, s. 45-54; Tenże, *Wieluń – polska Guernica*, Wieluń 2009.

Autorzy wyżej wymienionych prac twierdzą, że atak bombowy na Wieluń rozpoczął się o godz. 4.40,

kich na terytorium Polski we wczesnych godzinach rannych 1 września 1939 r. lotem błyskawicy rozeszła się wśród mieszkańców pogranicza, powodując ich ucieczkę w poszukiwaniu bezpiecznego miejsca². Polscy żołnierze nie byli w stanie powstrzymać przeważających sił wroga³. Bohaterska postawa Wołyńskiej Brygady Kawalerii w bitwie pod Mokłą opóźniła, ale nie zatrzymała marszu żołnierzy Wehrmachtu na Warszawę. Po agresji Rosji Sowieckiej i kapitulacji stolicy stało się jasne, że Polska w wojnie obronnej poniosła klęskę. Rozpoczął się okres okupacji niemieckiej i sowieckiej ziem polskich.

26 października 1939 r. wszedł w życie nowy podział administracyjny przeprowadzony przez niemieckie władze. Północne i zachodnie obszary Polski zostały włączone do III Rzeszy, a na pozostałym terytorium utworzono Generalne Gubernatorstwo. Granice wytyczono w ten sposób, że parafie diecezji częstochowskiej znalazły się w trzech odrębnych jednostkach administracyjnych (w Generalnym Gubernatorstwie – 66 parafii, Prowincji Górnośląskiej – 75 i tzw. Kraju Warty – 62)⁴. Najgorsze warunki pracy duszpasterskiej panowały w tym ostatnim okręgu zarządzanym przez namiestnika Artura Greisera. Nadrzędnym celem prowadzonej przez niego polityki była germanizacja tych ziem. Skuteczne jej przeprowadzenie zakładało eksterminację polskiej inteligencji, w tym również duchowieństwa. Publiczne zbiorowe egzeku-

a w wyniku kilkukrotnych bombardowań zginęło 1200 mieszkańców, zabudowa miasta została natomiast zniszczona w 70-80%. Innego zdania jest m.in. G. Bębniak, który dowodzi, że atak niemieckiego lotnictwa na Wieluń miał ściśle określony cel, którym było zniszczenie znajdującego się w mieście centrum dowodzenia. Ponadto atak ten nastąpił godzinę później niż na Westerplatte. G. Bębniak, *O Wieluniu głos przeciwny*, „Arcana” (2008) 81-82, s. 196-202; Z kolei niemiecki historyk Mariusz Emmerling uważa, że poprzez bombardowanie Wielunia próbowano wyeliminować z walki duży oddział wojskowy (zidentyfikowany jako brygadę kawalerii) – M. Emmerling, *Luftwaffe nad Polską 1939*, Gdynia 2000, s. VII, 19-21; Wszystko wskazuje na to, że również straty osobowe były mniejsze i wynosiły 650 zabitych, czego dowodzą autorzy pracy *Wieluń 1 IX 1939*, red. J. Żelazko, A. Ossowski, Łódź 2009, s. 5-10.

² Wraz z ludnością cywilną uciekało wielu kapłanów, którzy w większości powrócili później do swoich parafii. Dobrze ilustruje to przypadek ks. Władysława Derbisa, który w chwili wybuchu II wojny światowej był proboszczem w Ostrowach w dekanacie kłobuckim. Rano 1 IX 1939 r. odprawił mszę świętą. Około 11.00 płk Julian Filipowicz, dowódca Wołyńskiej Brygady Kawalerii, wydał duchownemu polecenie ogłoszenia parafianom ewakuacji za Wartę. Ksiądz Derbis udał się na rowerze do Brzeźnicy, a następnie przez Jedlno, Lgotę Wielką do położonej na uboczu Krępy, gdzie korzystał z gościny ks. Antoniego Maternego do 6 września. Gdy powrócił do Ostrów, okazało się, że znaczna część miejscowości została spalona, w tym również plebania. Zamieszkał wówczas u rodziny Wcisłóws, którzy obronili go przed rozstrzelaniem. Pod wpływem ogromnych stresów w ciągu jednej nocy stracił wszystkie włosy. W swoim pamiętniku zapisał, że ocalenie zawdzięczał interwencji Matki Bożej. – Archiwum Archidiecezji Częstochowskiej (dalej: AACz), sygn. brak, Pamiętnik ks. Władysława Derbisa (1928-1970), s. 142-156.

³ Na terenie diecezji częstochowskiej, obejmującym pograniczne powiaty wieluński i częstochowski, funkcjonowały Armia Łódź, dowodzona przez gen. Juliusza Rómmła, i Armia Kraków pod dowództwem gen. Antoniego Szyllinga.

⁴ J. Związek, *Straty diecezji częstochowskiej w okresie okupacji hitlerowskiej (1939-1945)*, „Częstochowskie Studia Teologiczne” 2 (1974), s. 323-328.

cje, powszechne aresztowania i zesłania do obozów koncentracyjnych, wysiedlenia były podstawowymi elementami polityki germanizacyjnej mającej zapewnić Niemcom nową przestrzeń życiową. Kościół katolicki został tu pozbawiony osobowości prawnej. Rozwiązania zastosowane w tym „wzorcowym” okręgu miały z czasem zostać wprowadzone na pozostałych okupowanych obszarach⁵.

Częstochowa wraz z Jasną Górą nie bez powodów znalazły się w Generalnym Gubernatorstwie. Stanisław Rybicki, burmistrz Częstochowy w okresie II wojny światowej, w swoich wspomnieniach zanotował:

Niemcy odnosili się z pewnym respektem do grodu jasnogórskiego. Rozgłos, jaki nadały w początkach września zagraniczne rozgłośnie radiowe pogłoskom o bombardowaniu klasztoru jasnogórskiego i niemiecka kontrakcja wyjaśniająca tę sprawę⁶, wytworzyły wśród Niemców przekonanie o wielkim światowym znaczeniu Częstochowy jako centrum ruchu religijnego. «Die schwarze Madonna uratowała was przed wcieleniem do Rzeszy» – słyszało się często od Niemców, gdy po wytyczeniu granicy między Generalną Gubernią a terenami nowego tworu tzw. Warthegau, Częstochowa pozostała po stronie Guberni jako enklawa wdzierająca się w tereny oderwane⁷.

W porównaniu z innymi okręgami warunki pracy duszpasterskiej w Generalnym Gubernatorstwie były względnie najlepsze, co nie oznacza, że Kościół cieszył się tu nieograniczoną swobodą działania. Podobnie rzecz się miała z Prowincją Górnośląską. Status tych ziem, zwłaszcza w północnej części, nie był jednoznacznie określony. Nie pozostało to bez wpływu na losy Kościoła, który miał tu możliwość funkcjonowania w znacznie większym zakresie niż w Warthegau⁸.

⁵ Na temat Arthura Greisera i jego rządów w tzw. Kraju Warty istnieje bogata literatura: C. Epstein, *Wzorcowy nazista. Arthur Greiser i okupacja Kraju Warty*, tłum. J. Włodarczyk, Wrocław 2010; Cz. Łuczak, *Kraj Warty 1939-1945. Studium historyczno-gospodarcze okupacji hitlerowskiej*, Poznań 1972; Tenże, *Arthur Greiser. Hitlerowski władca w Wolnym Mieście Gdańsku i w Kraju Warty*, Poznań 1997; Cz. Madajczyk, *Polityka III Rzeszy w okupowanej Polsce*, t. 1-2, Warszawa 1970; E. Serwański, *Wielkopolska w cieniu swastyki*, Warszawa 1970; Politykę wyznaniową Greisera opisywali zob.: Ł. Jastrząb, *Archidiecezja poznańska w czasie okupacji hitlerowskiej 1939-1945*, Poznań 2012; K. Sipowicz, *Prześladowania religijne w Kraju Warty. Represje wobec Polaków i duchowieństwa polskiego a polityka wyznaniowa rządu III Rzeszy 1919-1945*, Łódź 2016; J. Szyling, *Polityka okupanta hitlerowskiego wobec Kościoła katolickiego 1939-1945* tzw. *Okręgi Rzeszy: Gdańsk-Prusy Zachodnie, Kraj Warty i regencja katowicka*, Poznań 1970; K. Śmigiel, *Kościół katolicki w tzw. Okręgu Warty 1939-1945*, Lublin 1979.

⁶ 2 IX 1939 r. pojawiła się nieprawdziwa informacja o zbombardowaniu klasztoru jasnogórskiego i zniszczeniu obrazu Matki Bożej. Francuski kardynał Verdier złożył w radio oświadczenie potępiające barbarzyństwo Niemców. Dwa dni później Niemcy sprowadzili do Częstochowy amerykańskiego korespondenta Associated Press Louisa Lochnera. Sfotografowano go na tle obrazu (właściwie kopii, ponieważ oryginał został wówczas ukryty), a od przeora zażądano wydania pisemnego oświadczenia, że klasztor nie doznał żadnych uszkodzeń. – J. Pietrzykowski, *Cień swastyki nad Jasną Górą. Częstochowa w okresie hitlerowskiej okupacji 1939-1945*, Katowice 1985, s. 18-19.

⁷ S. Rybicki, *Pod znakiem łwa i kruka. Fragmenty wspomnień z lat okupacji*, Warszawa 1965, s. 75.

⁸ J. Związek, *Działalność duszpasterska na pograniczu Generalnej Guberni i tzw. ziem wcielonych*

Dzieje diecezji częstochowskiej w okresie okupacji niemieckiej posiadają już bogatą literaturę. Temat ten w swoich badaniach podejmowali m.in. ks. Paweł Kostrzewski⁹, Jan Pietrzykowski¹⁰, ks. Czesław Tomczyk¹¹, ks. Władysław Właźlak¹², ks. Jan Związek¹³.

Celem niniejszego artykułu jest zaprezentowanie, na podstawie najnowszych osiągnięć historiograficznych, wybranych aspektów dziejów diecezji częstochow-

do III Rzeszy w l. 1939-1945. *Diecezja częstochowska w okresie okupacji hitlerowskiej*, „Saeculum Christianum” 1995, t. 2, nr 1, s. 39-66; Tenże, *Diecezja częstochowska w latach okupacji hitlerowskiej (1939-1945)*, [w:] *Wspomnienia wojenne 1939-1945 księży diecezji częstochowskiej*, oprac. J. Kapuściński, J. Związek, Częstochowa 2012, s. 31-38.

⁹ P. Kostrzewski, *Kontakty biskupa Teodora Kubiny z duchowieństwem i wiernymi diecezji częstochowskiej w tzw. Kraju Warty w okresie okupacji niemieckiej 1939-1945*, „Veritati et Caritati” 6 (2016), s. 161-194; Tenże, *Wojenne losy zakonów i zgromadzeń zakonnych w powiecie wieluńskim w okresie okupacji niemieckiej 1939-1945*, „Rocznik Wieluński” 16 (2016), s. 191-193; Tenże, *Wież biskupa Teodora Kubiny z Zagłębiem Dąbrowskim w okresie okupacji niemieckiej 1939-1945*, [w:] *Wiarai Niepodległość. Religijne i patriotyczne tradycje terenów diecezji sosnowieckiej (XIX-XX wiek)*, red. A. Dziurok, ks. M. Trąba, Katowice-Sosnowiec-Warszawa 2019, s. 263-298; Tenże, *Warunki pracy duszpasterskiej w powiecie wieluńskim w okresie okupacji niemieckiej 1939-1945*, „Limes. Studia i Materiały z Dziejów Europy Środkowo-Wschodniej” (2021) 14, s. 63-99; Tenże, *Represje wobec diecezji częstochowskiej w tzw. Kraju Warty w okresie okupacji niemieckiej 1939-1945*, Łomianki 2023; Tenże, *Życie codzienne duchowieństwa diecezji częstochowskiej na ziemiach wcielonych do Rzeszy w okresie okupacji niemieckiej 1939-1945*, [w:] *Wspólnoty ludzkie*, red. A. Fijuth-Dudek, M. Kruszyński, Siedlce 2024, s. 82-103.

¹⁰ J. Pietrzykowski, *Walka i męczeństwo. Z wojennych dziejów duchowieństwa diecezji częstochowskiej (1939-1945)*, Warszawa 1981.

¹¹ Cz. Tomczyk, *Diecezja częstochowska w latach okupacji hitlerowskiej 1939-1945*, [w:] *Studia z historii Kościoła w Polsce*, red. H. E. Wyczawski, t. 4, Warszawa 1978.

¹² W. Właźlak, *Życie religijne diecezji częstochowskiej na pograniczu generalnej Guberni i Kraju Warty*, „Biuletyn Instytutu Filozoficzno-Historycznego Wyższej Szkoły Pedagogicznej w Częstochowie” (1999) 17, s. 22-31.

¹³ J. Związek, *Straty...*, s. 315-366; Tenże, *Martyrologium kapłanów diecezji częstochowskiej w czasie II wojny światowej*, „Częstochowskie Studia Teologiczne” 4 (1976), s. 185-300; Tenże, *Diecezja częstochowska*, [w:] *Życie religijne w Polsce pod okupacją hitlerowską 1939-1945*, red. Z. Zieliński, Warszawa 1982; Tenże, *Represje wobec duchowieństwa diecezji częstochowskiej w latach 1939-1945*, [w:] *Martyrologia duchowieństwa polskiego 1939-1945*, red. B. Bejze, A. Galiński, Łódź 1993; Tenże, *Działalność duszpasterska na pograniczu Generalnej Guberni i tzw. ziem wcielonych do III Rzeszy w l. 1939-1945. Diecezja częstochowska w okresie okupacji hitlerowskiej*, „Saeculum Christianum” 2 (1995) 1, s. 39-66; Tenże, *Per aspera ad astra. Życie i działalność ks. Bonawentury Metlera*, „Ziemia Częstochowska” 23 (1996), t. 23, s. 11-30; Tenże, *Diecezja częstochowska w okresie okupacji hitlerowskiej (1939-1945)* [w:] *Błogosławione choć trudne czasy. Siedemdziesięciopięciolate Kościoła Częstochowskiego*, red. J. Kowalski, Częstochowa 2000, s. 75-98; Tenże, *Aresztowanie i męczeństwo kapłanów ziemi wieluńskiej w okresie okupacji hitlerowskiej*, „Rocznik Wieluński” 2 (2002), s. 5-36; Tenże, *Działania wojsk hitlerowskich w pierwszych dniach II wojny światowej wobec Kościoła katolickiego na ziemi częstochowskiej i wieluńskiej*, [w:] *70 rocznica Bitwy pod Mokrą i wybuch II wojny światowej na Ziemi Kłobuckiej*, Kłobuck 2009, s. 85-105; Tenże, *Spoleczno-patriotyczna działalność ks. Józefa Pruchnickiego (1894-1963)*, [w:] *Si vis pacem, para bellum. Bezpieczeństwo i polityka Polski. Księga jubileuszowa ofiarowana Profesorowi Tadeuszowi Dubickiemu*, red. R. Majzner, Częstochowa-Włocławek 2013, 1029-1048.

skiej w okresie okupacji niemieckiej. Przedstawione zostaną: zarząd diecezją sprawowany przez biskupa Kubinę i jego współpracowników, prześladowanie duchowieństwa, straty materialne, różne formy pracy duszpasterskiej oraz działalność dobroczynna. W aneksie podano wykaz ośrodków duszpasterskich powołanych przez biskupa Teodora Kubinę i wyaz kapłanów zamordowanych w okresie II wojny światowej oraz tych, którzy przeżyli pobyt w obozach koncentracyjnych. Starano się w niniejszym szkicu wykorzystać nieznane lub mało wykorzystywane źródła archiwalne proveniencji kościelnej i państwowej. Do najważniejszych zaliczyć należy: protokoły strat personalnych i materialnych, wspomnienia kapłanów, akta personalne, parafialne i dziekańskie z Archiwum Kurii Metropolitalnej w Częstochowie, materiały dotyczące dziejów diecezji częstochowskiej w okresie II wojny światowej z Archiwum Archidiecezji Częstochowskiej, dokumentację Okręgowej Komisji Badania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu w odniesieniu do zbrodni popełnionych na kapłanach diecezji częstochowskiej w czasie II wojny światowej przechowywaną w Instytucie Pamięci Narodowej w Katowicach. Nieocenioną rolę dla odtworzenia działalności dobroczynnej duchowieństwa i sióstr zakonnych odegrały sprawozdania Polskiego Komitetu Opiekuńczego w Częstochowie z Archiwum Państwowego w Częstochowie. Charakter uzupełniający miały informacje zaczerpnięte z akt Urzędu do Spraw Wyznań z Archiwum Akt Nowych w Warszawie, akta kapelanów wojskowych z Wojskowego Biura Historycznego – Centralnego Archiwum Wojskowego w Warszawie Rembertowie oraz z Instytutu Polskiego i Muzeum im. gen. Sikorskiego w Londynie, jak również archiwalia dotyczące tajnego nauczania z Archiwum Państwowego w Kielcach.

Zarząd diecezją

W chwili wybuchu II wojny światowej ordynariuszem diecezji częstochowskiej był biskup Teodor Kubina. Po wkroczeniu wojsk niemieckich na ziemie polskie opuścił on Częstochowę i schronił się w pałacu Potockich w Koniecpolu. Już jednak około 10 września powrócił do stolicy diecezji. Na żądanie władz niemieckich przedstawił schemat diecezji częstochowskiej wraz z wykazem stowarzyszeń katolickich. Aby uchronić duchowieństwo i świeckich działaczy katolickich przed represjami zaznaczył, że nie prowadzili oni działalności politycznej¹⁴.

W zarządzie diecezją wspierał go biskup pomocniczy Antoni Zimniak piastujący urząd wikariusza generalnego. Jego śmierć 23 stycznia 1943 r., była wielkim ciosem dla biskupa Kubiny, o czym świadczą następujące słowa:

Wczoraj pochowaliśmy przy liczным udziale duchowieństwa i wielkiej rzeszy ludu śp. ks. biskupa Antoniego Zimniaka. Umarł, jak żył. Żył w Chrystusie, umarł

¹⁴ P. Kostrzewski, Represje..., s. 303.

w Chrystusie. Jeżeli kto, to on za św. Pawłem mógł o sobie powiedzieć: *Mihi vivere Christus et mori lucrum*. Prawie aż do ostatniej chwili zachował pełną świadomość mimo wielkich cierpień. Ale znosił je całkowicie oddany swemu Boskiemu Mistrzowi, w głębokiej wierze i nadziei, że będzie mu Zbawicielem. R. i p. Dla mnie jest to wielki cios, bo był mi najwierniejszym współpracownikiem i przyjacielem. Nigdy nie zaszło choćby najmniejsze nieporozumienie między nami (...) Przypuszczam, że także całe duchowieństwo diecezji szczerze Go kochało i szanowało dla jego taktu, równowagi i naprawdę konfraterskiego ducha. Był on i powinien pozostać dla nas wzorem kapłańskiego ducha¹⁵.

Papież Pius XII nowym biskupem pomocniczym diecezji częstochowskiej mianował 5 sierpnia 1944 r. ks. dr. Stanisława Czajkę, który święcenia biskupie przyjął na Jasnej Górze 28 października 1944 r. Dwa dni później ordynariusz mianował go wikariuszem generalnym¹⁶.

Do grona najbliższych współpracowników biskupa Kubiny należy również zaliczyć: ks. Stanisława Zimorowicza, kanclerza kurii i ks. dr. Piotra Kurczyńskiego, notariusza oraz oficjała sądu biskupiego ks. Alojzego Jatowtta¹⁷. Ważnymi współpracownikami byli również księża dziekani.

Wyzwaniem dla biskupa Kubiny było utrzymanie jedności z terenami diecezji częstochowskiej wcielonymi do III Rzeszy. Już 9 maja 1939 r., w coraz bardziej napiętej sytuacji politycznej, ordynariusz częstochowski wydał zarządzenie na wypadek wybuchu wojny i zerwania łączności pomiędzy dekanatami i parafiami z kurią diecezjalną. W takiej sytuacji delegatami ordynariusza byli dziekan albo wicedziekani (a pod ich nieobecność najstarszy święceniami kapłan), którzy na ten czas otrzymywali szerokie uprawnienia, m.in. dotyczące obsady wakujących parafii, translokaty wikariuszy, udzielania jurysdykcji do słuchania spowiedzi, wydawania misji kanonicznej do nauczania religii, poświęcenia tymczasowych kaplic zastępujących kościoły parafialne, dyspensowania od przeszkód małżeńskich itd.¹⁸ Na mocy rozporządzenia namiestnika Rzeszy w Kraju Warty Artura Greisera o związkach i stowarzyszeniach religijnych z 13 września 1941 r. władzy nad Kościołem katolickim na tym obszarze zostali pozbawieni biskupi przebywający poza tym okręgiem. W takiej sytuacji znalazł się biskup Kubina, rezydujący w Częstochowie, który już wcześniej nie mógł przekroczyć granicy i udać się z posługą pasterską do parafii w Warthegau. W celu usprawnienia funkcjonowania duszpasterstwa na tym terenie biskup Kubi-

¹⁵ Archiwum Kurii Metropolitalnej w Częstochowie (dalej: AKMCz), sygn. 151/2, Pismo bp Kubiny do ks. S. Grzywaka, 30 I 1943 r., k. 43.

¹⁶ J. Związek, *Z dziejów Częstochowskiego Seminarium Duchownego w Krakowie (1926-1991)*, „Veritati et Caritati” 6 (2016), s. 379.

¹⁷ J. Walicki, *Kuria diecezjalna w Częstochowie*, „Częstochowskie Studia Teologiczne” 2 (1974), s. 96-97; K. Kościół, *Sąd biskupi diecezji częstochowskiej*, „Częstochowskie Studia Teologiczne” 2 (1974), s. 146-147.

¹⁸ AKMCz, sygn. 100/54, Zarządzenie biskupa Teodora Kubiny z 9 V 1939 r., b.p.

na ustanowił komisarza biskupiego, którego zadaniem było czuwanie nad całością spraw kościelnych. Tego zadania podjął się ks. Wincenty Przygodzki z Wielunia¹⁹. Kiedy jednak został aresztowany w akcji przeciwko polskiej inteligencji, a w konsekwencji zmuszony do opuszczenia swojej parafii i wyjazdu do Częstochowy, obowiązki komisarza biskupiego przejął 17 lipca 1941 r. ks. Franciszek Wtorkiewicz z Rudlic. Do kompetencji komisarzy biskupich należało: zwoływanie na konferencję dziekanów i wydawanie im poleceń, obsadzanie wakujących parafii administratorami, dokonywanie translokacji wikariuszy, zawieszanie kapłanów w urzędowaniu w przypadku rażących przestępstw oraz przeprowadzanie wizytacji parafii²⁰.

Biskup Kubina nie mógł również swobodnie pełnić władzy pasterskiej na terenie Prowincji Górnośląskiej. Jedynie do kwietnia 1940 r. otrzymał kilkakrotnie pozwolenie na przekroczenie granicy pomiędzy Generalnym Gubernatorstwem a Prowincją Górnośląską, co umożliwiło mu udanie się z posługą biskupią do parafii Zagłębia Dąbrowskiego. Wobec tego ustanowił swojego delegata, który miał go reprezentować w sprawach wewnątrzkościelnych. Funkcję tę pełnił od 12 lipca 1940 r. ks. Stanisław Grzywak z Zagórza. Ze względu na chorobę tego kapłana w okresie od lipca do października 1942 r. zastępował go ks. Józef Sobczyński. Najbliższymi współpracownikami delegatów byli dziekani – ks. Józef Pluciński w dekanacie dąbrowskim i ks. Bolesław Pieńkowski w dekanacie sączowskim. Byli oni zobowiązani przeprowadzać wizytacje parafii i przysyłać sprawozdania o sytuacji religijnej²¹. Delegatem biskupa Kubiny na terenie nowo utworzonego powiatu blachowieńskiego był ks. dr Bogumił Kasprzak z Blachowni, a następnie ks. dr Władysław Pająk z Truskolas²².

Konsekwencją nowego podziału administracyjnego przeprowadzonego przez niemieckiego okupanta było odcięcie kordonami granicznymi mieszkańców niektórych miejscowości od kościołów parafialnych. Aby przekroczyć granicę należało posiadać przepustkę, a jej uzyskanie nastroczało wiele kłopotów. O systematycznym uczestnictwie w praktykach religijnych nie mogło być mowy²³. Innym problemem były rozległe terytorialnie parafie, których mieszkańcy mieli do kościoła parafialnego bardzo daleko. Obawa przed łapankami, a nierzadko brak odpowiedniej odzieży, a zwłaszcza obuwia, były powodem rezygnacji z systematycznego uczęszczania na nabożeństwa. Były to czynniki, które skłoniły biskupa Kubinę do powołania 14 no-

¹⁹ AACz, sygn. AP 176, Pismo bp. T. Kubiny do ks. W. Przygodzkiego, 1 VI 1940 r., b.p.

²⁰ AACz, sygn. AP 227, Pismo bp. T. Kubiny do ks. F. Wtorkiewicza, 17 VII 1941, b.p.; P. Kostrzewski, *Wspomnienia ks. Franciszka Wtorkiewicza z okresu posługi duszpasterskiej w parafii Rudlice (1932-1952)*, „Veritati et Caritati” 2 (2014), s. 414-415; Tenże, *Kontakty...*, s. 168-169.

²¹ AACz, sygn. AP 57, Pismo bp. T. Kubiny do ks. S. Grzywaka, 12 VII 1940 r., k. 75; P. Kostrzewski, *Więź...*, s. 271-275.

²² P. Kostrzewski, *Represje...*, s. 304.

²³ AKMCz, sygn. 133/355, Pismo mieszkańców Żarek Bloku do bp. Kubiny, XI 1940 r., b.p.; AKMCz, sygn. 133/242, Pismo proboszcza parafii Cykarzew do bp. Kubiny, 8 XI 1940 r., b.p.

wych ośrodków duszpasterskich. Posiadały one status ekspozytur, wikarii wieczy-
stych, filii, ponieważ władze niemieckie nie wyrażały zgody na erygowanie parafii²⁴.

Biskup Kubina komunikował się z duchownymi i wiernymi za pomocą listów i odezw, przekazując tą drogą rozporządzenia władz okupacyjnych i kościelnych dotyczących organizacji życia kościelnego. Kapłanów zobowiązał m.in. do prowadzenia katechez parafialnych, wygłaszania konferencji duchowych na nabożeństwach z udziałem członków stowarzyszeń i bractw religijnych oraz przeprowadzania wizytacji duszpasterskiej bez pobierania ofiar pieniężnych. Prosił, aby w przemówieniach unikali tematów mogących stanowić pretekst do ich represjonowania. Wielką wagę przywiązywał do formacji duchowieństwa, dlatego polecił organizowanie raz w miesiącu konferencji ascetycznych tzw. godziny kapłańskiej, na którą składała się konferencja ojca duchownego, adoracja Najświętszego Sakramentu i spowiedź. Miały one przyczynić się do podtrzymania, wzmocnienia i pogłębienia ducha kapłańskiego oraz kapłańskiej jedności i solidarności²⁵. Polecił duchownym chodzić w sutannach, ewentualnie w ciemnych garniturach z koloratką. Wobec znacznego zubożenia społeczeństwa uważał, że kapłani powinni postępować „jako ojcowie, którzy dzielą się ze swoimi dziećmi biedę i nędzę, owszem w znoszeniu dają im przykład, a nawet rezygnują na ich korzyść z tego, co by im się należało”²⁶.

Władze niemieckie nie zezwalały na przenoszenie księży z Generalnego Gubernatorstwa na ziemie wcielone do Rzeszy. Trudności pojawiały się nawet w translokacji z jednego powiatu do drugiego. Istniejący zakaz kierowania do pracy na terenie Zagłębia Dąbrowskiego nowo wyświęconych księży biskup starał się ominąć wprowadzając instytucję neoprezbitera-praktykanta. Na żądanie prezydenta rejencji katowickiej musiał usunąć z powiatu będzińskiego „praktykantów”: ks. Bogdana Kanafę z Dąbrowy Górniczej, ks. Stanisława Grzesiaka z Piasków, ks. Piotra Turlejskiego z Będzina, ks. Kazimierza Lubasa ze Strzemieszyc, ks. Jana Burchardta oraz ks. Protazego Skórkę z Wojkowic²⁷.

Biskupowi Kubinie zależało na sprawnym funkcjonowaniu instytucji diecezjalnych²⁸. Szczególną troską otaczał częstochowskie Seminarium Duchowne w Krakowie. Już 2 listopada 1939 r. seminarium otrzymało nakaz opuszczenia w ciągu dwóch dni gmachu przy ul. Bernardyńskiej 3. Biskup Kubina pocieszał kleryków: „Gmach oddać musimy, ale seminarium to nie budynek. Seminarium to wy jesteście, a pracę

²⁴ W. Wlazlak, *Rozwój sieci parafialnej i dekanalnej w diecezji częstochowskiej na przestrzeni jej historii*, [w:] *Błogosławione choć trudne czasy. Siedemdziesięciopięćciolecie Kościoła Częstochowskiego*, red. J. Kowalski, Częstochowa 2000, s. 169-170.

²⁵ P. Kostrzewski, *Więź...*, s. 278, 280.

²⁶ Tamże, s. 282.

²⁷ Tamże, s. 282-283.

²⁸ Tamże, s. 284.

swą prowadzić będziemy w warunkach, w jakich wypadnie nam się znaleźć”²⁹. Pod osłoną nocy wyniesiono bibliotekę, część mebli, węgiel, żywność, osobiste rzeczy alumnów. Po krótkim pobycie u oo. bernardynów zamieszkało w Katolickim Domu Akademickim przy ul. Jabłonowskich 1. W sierpniu 1942 r. przeprowadzono się do oo. paulinów na Skałkę i oo. augustianów, a w grudniu 1943 r. do siostr duchaczek przy ul. Szpitalnej 12. W gmachu seminaryjnym przy ul. Bernardyńskiej znajdowały się koszały SS. Biskup Kubina prowadził rozmowy z władzami niemieckimi, które nosiły się z zamiarem zamknięcia zakładów naukowo-wychowawczych dla duchowieństwa. Dzięki staraniom ordynariusza i księdza rektora Stanisława Czajki seminarium funkcjonowało przez cały okres okupacji niemieckiej³⁰. Podkreślić należy, że w tym czasie święcenia kapłańskie przyjął 65 alumnów³¹ Częstochowskiego Seminarium Duchownego w Krakowie³².

Budzeniem powołań kapłańskich miało zajmować się powołane przez biskupa Kubinę 22 czerwca 1944 r. Papieskie Dzieło Powołań Kapłańskich w diecezji częstochowskiej. Głównymi jego moderatorami byli rektor ks. dr Stanisław Czajka i ojciec duchowny ks. Jan Domarańczyk. Wspomagali ich w tym dziele w Generalnym Gubernatorstwie ks. Wojciech Mondry, a w Prowincji Górnośląskiej ks. Stanisław Grzywak i ks. Władysław Pająk³³.

W 1942 r. Niemcy zajęli na własne potrzeby Dom Księży Emerytów. Kapłani tam mieszkający zostali zmuszeni do szukania nowego lokum. Biskup Zimniak zamieszkał w parafii św. Barbary, a oficjał sądu Alojzy Jatowtt w małym pokoju w kurii diecezjalnej, zajmowanym wcześniej przez rodzinę wysiedloną z Poznańskiego³⁴. W okresie okupacji nie ukazywał się *Tygodnik Katolicki Niedziela*³⁵.

Biskup Kubina podejmował rozmowy z władzami Generalnego Gubernatorstwa w istotnych dla Kościoła katolickiego i diecezji częstochowskiej sprawach. Na przykład wraz z biskupami Czesławem Kaczmarkiem z Kielc i Janem Lorkiem z Sandomierza 25 maja 1940 r. wręczył generalnemu gubernatorowi Hansowi Frankowi w Radomiu pismo z następującymi postulatami-prośbami: powrotu biskupów lubelskich Mariana Fulmana i Władysława Goralą do diecezji, przywrócenia znie-

²⁹ Cyt. za J. Związek, *Z dziejów Częstochowskiego Seminarium...*, s. 375.

³⁰ H. Bąbiński, *Częstochowskie Seminarium Duchowne w latach II wojny światowej*, „Częstochowskie Wiadomości Diecezjalne” (1969), 3-6, s. 74-78, Cz. Tomczyk, *Częstochowskie Seminarium Duchowne w latach okupacji hitlerowskiej 1939-1945*, „Częstochowskie Studia Teologiczne” 3 (1975), s. 39-62.

³¹ Dwoch alumnów zostało wyświęconych dla diecezji włocławskiej.

³² M. Kołodziejczyk, *Alumni i neoprezbiterzy Częstochowskiego Seminarium Duchownego w Krakowie w latach 1926-1974*, „Częstochowskie Studia Teologiczne” 2 (1974), s. 185-186.

³³ AACz, KB 1, Pismo bp. T. Kubiny do duchowieństwa diecezji częstochowskiej, 22 VI 1944 r., b.p.; P. Kostrzewski, *Więź...*, s. 285.

³⁴ P. Kostrzewski, *Więź...*, s. 295.

³⁵ J. Związek, *Działalność wydawnicza Kurii Diecezjalnej w Częstochowie*, „Częstochowskie Studia Teologiczne” 2 (1974), s. 121-122.

sionych świąt kościelnych – Matki Bożej Gromnicznej, Apostołów Piotra i Pawła, Wniebowzięcia NMP, Niepokalanego Poczęcia NMP, umożliwienia księżom nauczania religii w szkołach, zezwolenia kościelnej organizacji Caritas na przeprowadzanie zbiórek pieniędzy i w naturze, wstrzymania wysiedlania Polaków z ziem wcielonych do Rzeszy, zaprzestania łapanek wśród ludzi uczestniczących w nabożeństwach oraz umożliwienie biskupom z GG pełnienia posługi na ziemiach wcielonych do Rzeszy³⁶. Analogiczne pismo biskupi Kubina i Lorek wręczyli sekretarzowi stanu dr. Ernestowi Kundtowi 14 listopada 1940 r.³⁷ Prośby hierarchów pozostały jednak bez odpowiedzi. Warto nadmienić, że rozmowy prowadzone przez wyżej wspomnianych biskupów z władzami GG stały się pretekstem do oskarżenia ich przez propagandę komunistyczną o kolaborację z Niemcami³⁸.

Istotnym aspektem działalności biskupa Kubiny były wizytacje parafii w Generalnym Gubernatorstwie. W październiku 1942 r. zwizytował parafie dekanatu radomszczańskiego, a w maju 1943 r. gidelskiego i gorzkowickiego. Cieszył się, że dzięki gorliwej pracy duszpasterzy „życie religijne nie tylko nie osłabło, ale raczej się podniosło i pogłębiło”³⁹. W dni powszednie biskup odwiedzał szpitale i sierocińce, odprawiał w nich msze święte, rozmawiał z chorymi i dziećmi⁴⁰.

Prześladowanie duchowieństwa

2 września 1939 r. Niemcy zamordowali duszpasterzy parafii Parzymiechy: proboszcza ks. Bonawenturę Metlera, znanego popularyzatora astronomii i wikariusza, neoprezbitera Józefa Daneckiego. Pretekstem do spalenia Parzymiech i okolicznych wsi, oraz wymordowania ponad 126 mieszkańców⁴¹ było ostrzelanie żołnierzy Wehrmachtu przez polskich żołnierzy z 83 pułku piechoty. Niemcy oskarżyli ks. Metlera

³⁶ Zapis próśb trzech biskupów: T. Kubiny z Częstochowy, Cz. Kaczmarka z Kielc, J. Lorka z Sandomierza przedstawionych H. Frankowi w Radomiu w dniu 25 V 1940 r., [w:] *Księga Sapieżyńska*, t. 2, s. 403-404.

³⁷ Pro memoria z informacjami o sytuacji Kościoła w Generalnym Gubernatorstwie wraz z listem biskupów T. Kubiny i J. Lorka do gubernatora H. Franka, [w:] *Bóg i Jego polska owczarnia w dokumentach 1939-1945*, oprac. K. Jasiewicz, Warszawa-Londyn, 2009, s. 100-102.

³⁸ Prośba ks. Stanisława Zimorowicza, wikariusza generalnego Kurii diecezjalnej w Częstochowie, do ministra Antoniego Bidy, dyrektora Urzędu do spraw wyznań w Warszawie, o obronę czci zmarłego bp. Teodora Kubiny, ponawianego o sprzyjanie hitleryzmowi, [w:] *Relacje kościelno-państwowe na przykładzie diecezji częstochowskiej. Dokumenty (1945-1953)*, wstęp, redakcja i opracowanie ks. W.P. Właźlak, t. 1, Rzeszów 2019, s. 199-201; B. Stanaszek, *Diecezja sandomierska w powojennej rzeczywistości politycznej w latach 1945-1967*, t. 1: problematyka personalno-organizacyjna, Sandomierz 2006, s. 28.

³⁹ AKMCz, sygn. 151/2, Pismo bp. Kubiny do ks. S. Grzywaka, 2 XI 1942 r., k. 38.

⁴⁰ P. Kostrzewski, *Więź...*, s. 295.

⁴¹ Niemcy zamordowali 86 mieszkańców Parzymiech, 28 Zimnej Wody, 10 Napoleona i 2 Kleśnisk – J. Pietrzykowski, *Hitlerowcy w powiecie częstochowskim 1939-1945*, Katowice 1972, s. 165-171.

o udostępnienie wieży kościoła strzelającym. Egzekucja odbyła się na placu Piotra Omyły w Jaworznie. Kapłanów wraz z organistą Ignacym Sobczakiem rozstrzelano i następnie pochowano na tamtejszym cmentarzu. Dopiero po wojnie ekshumowano ich ciała i przeniesiono na cmentarz w Parzymiechach⁴².

2 lub 3 września 1939 r. w bestialski sposób niemiecki okupant pozbawił również życia proboszcza parafii Działoszyn ks. Ignacego Chartlińskiego⁴³. Kilka tygodni wcześniej, 15 sierpnia w czasie uroczystości z udziałem wojska polskiego duchowny wygłosił podniosłe, patriotyczne kazanie. Według relacji ks. Bolesława Lisa, wikariusza w Działoszynie, miało ono stanowić główny powód zamordowania ks. Chartlińskiego⁴⁴.

Kolejną ofiarą niemieckiej agresji był ks. Józef Franek, który zginął 4 września 1939 r. na moście dębnickim w Krakowie w czasie nalotu bombowego. Kapłan ten „świetnie zapowiadający się naukowiec, historyk”⁴⁵ przebywał wówczas w Krakowie, ponieważ zbierał materiały źródłowe do dysertacji doktorskiej⁴⁶.

Przez nieznaną sprawców zostali zastrzeleni ks. Stanisław Senko i ks. Feliks Piątek. Pierwszy z nich zginął 17 września 1939 r. najprawdopodobniej w czasie napadu rabunkowego na plebanię w Zagórzcu, a drugi 12 października 1939 r. w czasie pobytu w rodzinnej Trzebinii⁴⁷. W bliżej nieznaną okolicznościach życie stracił ks. Franciszek Strzelczyk, kapelan 21. Dywizji Piechoty Górskiej⁴⁸.

⁴² Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej w Katowicach (dalej: AIPN Ka), Okręgowa Komisja Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu (dalej: OKŚZpNP), sygn. 31/09/Zn t. 1, Protokół przesłuchania świadka – Aleksandra Ryszczyka z 19 V 1976 r., k. 16; Tamże, t. 2, Zeznanie Petroneli Gładek z 25 IV 1978, k. 238; Tamże, Zeznanie Zofii Piątek z 28 III 1978, k. 223; AKMCz, sygn. 100/60 t. 1, Relacja Jana Piątka i Stanisławy Radek z 18 IV 1945 r., k. 247-250; J. Pietrzykowski, *Walka...*, s. 15-16; Cz. Tomczyk, *Diecezja...*, s. 236-238; J. Związek, *Martyrologium...*, s. 204, 228-229, 261.

⁴³ Walki o Działoszyn trwały od 1 do 3 września 1939 r., najprawdopodobniej ks. Chartliński zginął 2 września, kiedy pierwsze oddziały niemieckie wkroczyły do tego miasta. Nie ma jednak przekonującej podstawy źródłowej potwierdzającej tę datę. Jan Pietrzykowski w publikacji *Walka i Męczeństwo* podał, że proboszcz działoszyński zginął 3 września, za 2 września opowiadali się natomiast ks. prof. Jan Związek i prof. Tadeusz Olejnik.

⁴⁴ P. Kostrzewski, *Wspomnienia wojenne kapłanów diecezji częstochowskiej – Bolesława Lisa i Wincentego Śliwińskiego (1939-1945)*, [w:] *Blisko i Daleko. Sympozjum regionalistów – Praszka 2023*, red. D. Kasprzyk, Z. Włodarczyk, Wieluń-Praszka 2024, s.88-89; T. Olejnik, *Zbrodnie Wehrmachtu popełnione na ludności cywilnej powiatu wieluńskiego w okresie od 1 września do 25 października 1939 r.*, [w:] T. Olejnik, *Historia – moja miłość*, Wieluń 2019, s.155; J. Pietrzykowski, *Walka...*, s. 17, Cz. Tomczyk, *Diecezja...*, s. 238-239.

⁴⁵ H. Bąbiński, dz. cyt., s. 74.

⁴⁶ J. Związek, *Martyrologium...*, s. 231-232.

⁴⁷ AIPN Ka, OKŚZpNP, sygn. 31/09/Znt.1, Protokół przesłuchania świadka Antoniego Mazurka, 10 VIII 1976 r., k. 33; Tamże, Protokół przesłuchania świadka ks. Wacława Kałuskiego, 13 VIII 1976 r., k. 34; J. Związek, *Martyrologium...*, s. 268.

⁴⁸ J. Marecki, *Misterium iniquitatis. Osoby duchowne i zakonne obrzędki łacińskiego zamordowane przez ukraińskich nacjonalistów w latach 1939-1945*, Kraków 2020, s. 643; W. Włazlak, *Duszpasterstwo wojskowe w diecezji częstochowskiej*, „Ziemia Częstochowska” 32 (2005), s.111.

We wrześniu 1939 r. niektórzy kapłani znaleźli się w gronie zakładników, którzy mieli ponieść śmierć w przypadku zabicia choćby jednego Niemca przez polską ludność⁴⁹. Bez wyraźnego powodu duchowni byli bici, znieważani, opluwani. Zdzierano z nich sutanny, wyrywano różańce i brewiarze. Gdy proboszcz parafii Krzepice ks. Zygmunt Zawadzki odmówił uznania wyższości Hitlera nad Bogiem został uderzony w twarz. Ks. Leona Poprawę, wikariusza w Praszcze, oskarżono o strzelanie do Niemców z wieży kościoła. Postawiono go przed plutonem egzekucyjnym. Pretekstem były podpory na karabiny umieszczone przez polskich żołnierzy na murze kościoła. Przed śmiercią uratowali go Ślązacy, którzy przekonali niemieckich żołnierzy o niewinności kapłana⁵⁰. 10 września 1939 r. aresztowano proboszcza parafii Konopiska ks. Władysława Kiełbasińskiego. Powodem była rzekoma obraza oficera niemieckiego i negatywne nastawienie do armii niemieckiej. W siedzibie gestapo w Częstochowie został dotkliwie pobity. Przetrzymywano go przez kilka dni bez jedzenia w podziemiach Banku Handlowego. 15 września przeniesiono go do więzienia na Zawodziu, gdzie był „szykanowany najbrudniejszymi robotami, obelgami, drwinami z kapłaństwa”. Wolność odzyskał 6 listopada 1939 r. „Wyszedłem z więzienia obolały, opuchły, z ranami na całym ciele, chory, do pracy niezdolny, z chorobą serca, na wadze straciłem 30 kg”⁵¹.

W listopadzie 1939 r. w ramach akcji przeciwko polskiej inteligencji Niemcy aresztowali siedmiu kapłanów diecezji częstochowskiej: Józefa Barteckiego, Władysława Derbisa, Bolesława Lisa, Jana Massalskiego, Wincentego Przygodzkiego, Franciszka Szubę i Wincentego Śliwińskiego. Osadzono ich w obozie w Radogoszczu. Mieszkali w zabudowaniach fabrycznych, spali na gołej podłodze, dopiero po kilku dniach pokrytej słomą. Zmuszano ich do wykonywania najcięższych prac i wyczerpujących ćwiczeń fizycznych. Podczas apeli godzinami byli przetrzymywani na mrozie, deszczu lub śniegu. Ks. Wincenty Śliwiński wspominał: „wielu z nas po takim apelu nie mogło przypomnieć sobie Ojcie nasz czy Zdrowaś Maryjo”. Równocześnie otrzymywali niewielkie racje żywnościowe. Zostali zwolnieni z obozu 15 stycznia 1940 r. z nakazem opuszczenia Warthegau⁵².

⁴⁹ AKMCz, sygn. 100/60 t. 1, Protokół strat wojennych i zabezpieczeń w okresie okupacji niemieckiej 1939-1945 w parafii Grodziec, k. 119; AKMCz, sygn. 100/133, Wspomnienia wojenne ks. Leona Poprawy 1939-1946, k. 24-26.

⁵⁰ AKMCz, 100/133, Wspomnienia wojenne ks. Leona Poprawy 1939-1946, k. 24-26; P. Kostrzewski, *Z wojennych dziejów...*, s. 21, 45-46.

⁵¹ AKMCz, sygn. 100/60 t. 1, Protokół strat wojennych i zabezpieczeń w okresie okupacji niemieckiej 1939-1945 w parafii Konopiska, k. 135-137.

⁵² P. Kostrzewski, *Wspomnienia ks. Wincentego Przygodzkiego z pobytu w obozie przejściowym na Radogoszczu k. Łodzi (11 listopada 1939 stycznia 1940)*, „Rocznik Wieluński” 19 (2019), s. 109-121; Tenże, *Wspomnienia wojenne kapłanów diecezji częstochowskiej – Bolesława Lisa i Wincentego Śliwińskiego...*, s. 83-94; Tenże, *Represje...*, s. 144-149; W. Źródłak, *Obóz przejściowy na Radogoszczu*, [w:] *Obozy hitlerowskie w Łodzi*, red. A. Głowacki, S. Abramowicz, Łódź 1998, s. 65-68.

21 maja 1940 r. zastępca komendanta żandarmerii w Czastarach Fritz Bednarski zastrzelił miejscowego proboszcza ks. Bolesława Stradowskiego. Kapłan z ambony krytykował polskie dziewczęta uczestniczące w imprezach na plebanii, zajętej przez niemieckich funkcjonariuszy. Niemcom nie wolno było utrzymywać intymnych relacji z Polkami. Obawiano się, że ks. Stradowski może poinformować wyższych przełożonych o postępowaniu żandarmów, dlatego postanowiono pozbyć się niebezpiecznego świadka⁵³. W maju 1940 r. za posiadanie broni aresztowano ks. Jana Krawieckiego i rozstrzelano w bliżej nieznanych okolicznościach we wsi Dębółka koło Sieradza⁵⁴.

We wczesnych godzinach porannych 16 czerwca 1943 r. Niemcy rozpoczęli rewizję na plebanii parafii św. Barbary w Częstochowie. W jej trakcie jeden z funkcjonariuszy śmiertelnie postrzelił wikariusza ks. Teodora Popczyka. Powodem rewizji a w konsekwencji śmierci tego młodego kapłana było wydawanie Żydom fałszywych metryk. Mniej ważne, ale niepozbawione znaczenia, było również prowadzenie przez ks. Popczyka tajnego nauczania i ogromny szacunek, jakim cieszył się on wśród młodzieży⁵⁵.

13 maja 1944 r., w zemście za zabicie Niemca przez polskich partyzantów, okupanci podpalili kościół i wiele zabudowań w Garnku. Miejscowego proboszcza ks. Józefa Barteckiego zastrzelono na progu świątyni w czasie ratowania Najświętszego Sakramentu⁵⁶.

W nocy z 12 na 13 lipca 1944 r. niemiecki żandarm z posterunku w Węglowicach Richard Göbel zastrzelił proboszcza parafii Bór Zapilski ks. Romualda Kapkowskiego. Nie wiemy dokładnie co było powodem zabójstwa. Nie można wykluczyć, że była to kara za wspieranie bardzo aktywnych w tym terenie oddziałów partyzantkich, ale również mógł to być nieszczęśliwy wypadek spowodowany upojeniem alkoholowym niemieckiego funkcjonariusza⁵⁷.

⁵³ AKMCz, sygn. 100/60 t. 1, Protokół w sprawie śmierci ks. Bolesława Stradowskiego, k. 47-51; AKMCz, sygn. 100/90, Parafia Czastary pod okupacją niemiecką od 3 IX 1939 do 18 I 1945 r., k. 153; P. Kostrzewski, *Represje...*, s. 150-152.

⁵⁴ J. Związek, *Martyrologium...*, s. 255.

⁵⁵ AIPN Ka, OKŚZpNP, sygn. 31/09/Znt. 1, Protokół przesłuchania świadka Leonarda Krawczyka, 26 V 1976 r., k. 17; Tamże, Protokół przesłuchania świadka Andrzeja Nowaka, 28 V 1976 r., k. 18; AKMCz, sygn. 100/90, Parafia św. Barbary w Częstochowie pod okupacją niemiecką od 1 IX 1939 r. do 18 I 1945 r., k. 171; J. Pietrzykowski, *Walka...*, s. 89-91.

⁵⁶ AKMCz, sygn. 100/60 t. 1, Protokół dot. spalenia kościoła parafialnego w Garnku oraz zamordowania ks. Józefa Barteckiego, 12 II 1946, k. 105; AKMCz, sygn. 100/90, Parafia Garnek pod okupacją niemiecką od 2 IX 1939 r. do 17 I 1945 r., k. 303; J. Pietrzykowski, *Walka...*, s. 93-96; J. Związek, *Martyrologium...*, s. 217-218.

⁵⁷ AKMCz, sygn. 100/60 t. 1, Protokół strat wojennych i zbezczeszczeń w okresie okupacji niemieckiej (1939-1945) w parafii Bór Zapilski, k. 9; AKMCz, sygn. 100/90, Parafia Bór Zapilski pod okupacją niemiecką od 1 IX 1939 r. do 1 IX 1945 r., k. 79; S. Rosenbaum, „*Niemcy zabili księdza*”. *Sprawa śmierci ks. Romualda Kapkowskiego z Boru Zapilskiego*, [w:] *Częstochowskie Kościoły wobec systemów totalitarnych 1939-1989*, red. B. Kapuściak, Katowice-Warszawa 2023, s. 71-100.

W wyniku powszechnego aresztowania przeprowadzonego we wczesnych godzinach rannych 6 października 1941 r. do obozu koncentracyjnego w Dachau zesłano 55 kapłanów diecezji częstochowskiej z powiatu wieluńskiego. Ks. Tadeusz Ojrzyński w momencie aresztowania zmylił czujność żandarmów i uciekł. Z samochodu transportującego aresztowanych do Wielunia zbiegli ks. Władysław Adamus i ks. Julian Kowalski. Skutecznie ukrył się również ks. Bolesław Sokół. Posiadanie włoskiego obywatelstwa uchroniło ks. Franciszka Kruszyńskiego. Do obozu koncentracyjnego nie zesłano reichsdeutscha ks. Jana Szycę. Na wolności pozostawiono kapłanów w podeszłym wieku i mocno schorowanych: Wacława Chrzanowskiego z Rudy, Zenona Cwilonga z Sulmierzyc, Franciszka Pateroka z Dietrzkowic, Franciszka Wtorkiewicza z Rudlic, Hipolit Zieliński z Cieszęcina oraz Adama Żora z Czarnożył. Nie aresztowano księży Józefa Kubicę i Józefa Pruchnickiego, którzy zostali wyznaczeni do prowadzenia pracy duszpasterskiej wśród polskich katolików w powiecie wieluńskim⁵⁸.

W obozie w Dachau spośród wspomnianych 55 kapłanów zginęło 37. Wśród nich ks. Ludwik Roch Gietyngier i Maksymilian Binkiewicz, ogłoszeni 13 czerwca 1999 r. przez papieża Jana Pawła II błogosławionymi. Ponadto śmierć poniósł tam również ks. Józef Klarzak, proboszcz z Kamienicy Polskiej. Aresztowano go już 2 września 1939 r. pod zarzutem strzelania do wojsk niemieckich. Wraz z ks. Augustynem Kańtochem, jako kapelan rezerwy, przetrzymywany był początkowo w obozach jenieckich m.in. w Brennowie, Guttentagu, Lamsdorfie, a następnie w obozie w Buchenwaldzie, a później w Dachau, gdzie ciężko zachorował w następstwie czego zmarł⁵⁹.

Za współpracę z polskim podziemiem niepodległościowym aresztowano, osadzono w obozach koncentracyjnych i zamordowano następujących księży: Władysława Bieniasa⁶⁰, Stanisława Guzika⁶¹, Adama Janowskiego⁶², Jana Kicyłę⁶³, Piotra

⁵⁸ P. Kostrzewski, *Represje...*, s. 155-157

⁵⁹ AKMCz, sygn. 100/60 t. 2, Wspomnienie ks. Augustyna Kańtocha, 1 X 1967 r., k. 47-49; AKMCz, sygn. 100/90, Parafia Choroń pod okupacją niemiecką od 3 IX 1939 do 16 I 1945 r., k. 97; J. Związek, *Martyrologium...*, s. 248-249; M. Kłakus, J. Myszor, *Kapelani Wojska Polskiego w oflagu w Rotenburgu (XII 1939-IV 1940) – historia jednej fotografii*, „Archiwa Biblioteki Muzea Kościelne” 2021, t. 115, s. 185-186.

⁶⁰ J. Związek, *Martyrologium...*, s. 220-221.

⁶¹ 27 września 1944 r. żandarmeria przeprowadziła rewizję na plebanii w Dźbowie. W jej trakcie znaleziono słomę, niedopałki papierosów, lampkę naftową i stos brudnych naczyń z resztkami jedzenia, co świadczyło o niedawnym pobycie tu partyzantów. W trakcie zatrzymania kapłan podjął próbę ucieczki. Niestety, przeskakując przez parkan, złamał nogę. Przetransportowano go do więzienia w Blachowni, a następnie do Lublińca. Stąd przewieziono go obozu w Gross-Rosen. - AKMCz, sygn. 100/60 t. 1, Protokół aresztowania ks. Stanisława Guzika, 19 VI 1947, k.127.

⁶² J. Związek, *Martyrologium...*, s. 243-244.

⁶³ Ks. Karol Jan Kicyła wraz z ks. Bernardem Sękowskim, wikariusze parafii Bogdanów, zostali aresztowani w 1944 r. Ten drugi po trzech miesiącach odzyskał wolność, a ks. Kicyła trafił do obozu w Gross-Rosen i tam został zamordowany prawdopodobnie przez podanie mu trucizny. Dokładana

Kurczyńskiego⁶⁴, Stefan Szmala⁶⁵, Bolesław Wajzlera⁶⁶ oraz Kazimierza Znamierowski⁶⁷.

Powodem aresztowania i zesłania do obozu koncentracyjnego w Auschwitz ks. Leona Kuchty z parafii Janów 21 sierpnia 1940 r. było złamanie zakazu śpiewania polskich pieśni o charakterze patriotycznym (*Boże, coś Polskę*)⁶⁸, a ks. Andrzeja Knasia, proboszcza w Lubieniu, w 1942 r., wycofanie podpisu pod deklaracją lojalności wobec niemieckich władz oświatowych⁶⁹. Do obozu w Auschwitz wraz z grupą pacjentów szpitala psychiatrycznego w Kobierzynie trafił również w czerwcu 1942 r. ks. Tadeusz Lubas⁷⁰.

Wielu kapłanów przeżyło pobyt w obozach koncentracyjnych, ale doznało uszczerbku na zdrowiu. Jednym z nich był ks. Franciszek Gola, proboszcz z Niwki. W obozie koncentracyjnym w Dachau zmuszano go do katorżniczej pracy, której ze względu na wiek nie był w stanie podołać, co było powodem znęcania się nad nim. Na szczęście po dwóch miesiącach odzyskał wolność. Konsekwencją pobytu w obozie, a szczególnie złego odżywiania, były poważne dolegliwości, które wymagały chirurgicznej interwencji⁷¹. Księża Bolesław Kobierski, Aleksander Konopka, Leon Poprawa i Ewaryst Szopiński byli w obozie w Dachau poddawani doświadczeniom pseudomedycznym, co nie pozostało bez wpływu na ich stan zdrowia⁷².

Wachlarz represji zastosowany wobec polskiego duchowieństwa był szeroki. 17 lipca 1940 r. Niemcy przeprowadzili łapankę na ulicach Czeladzi. Młodych mężczyzn gromadzono w wyznaczonych punktach miasta. Zmuszono ich do leżenia na ziemi, nie obyło się bez bicia i kopania. Wśród zatrzymanych znalazł się również miejscowy wikariusz ks. Edward Sowula. Na szczęście jeszcze tego samego dnia odzyskał wolność⁷³.

data śmierci nie jest znana- AKMCz, sygn. 100/60 t. 1, Protokół strat wojennych i zbezczeszczeń w okresie okupacji niemieckiej (1939-1945) w parafii Bogdanów, k. 5; AKMCz, sygn. 100/90, Parafia Bogdanów pod okupacją niemiecką od 5 IX 1939 r. do 18 I 1945 r., k. 57; J. Związek, *Martyrologium...*, s. 247-248.

⁶⁴ J. Związek, *Martyrologium...*, s. 257-258.

⁶⁵ Tamże, s. 279-280.

⁶⁶ Tamże, s. 281-282.

⁶⁷ Tamże, s. 287-288.

⁶⁸ Tamże, s. 256-257.

⁶⁹ Tamże, s. 249-250.

⁷⁰ AIPN Ka, OKŚZpNP, sygn. 31/09/Znt. 2, Notatka sporządzona 21 XI 1975 r. w Krakowie przez wiceprokuratora wojewódzkiego Jana Brandysa, delegowanego do Okręgowej Komisji Badania Zbrodni Hitlerowskich w Krakowie, k. 111; Tamże, Protokół przesłuchania świadka Stanisława Wesola, 12 IV 1976, k. 128; S. Batawia, *Zagłada chorych psychicznie*, „Biuletyn Głównej Komisji Badania Zbrodni Niemieckich w Polsce” 3 (1947), s. 93-102; J. Pietrzykowski, *Walka...*, s. 97-98.

⁷¹ AKMCz, sygn. 100/60 t. 1, Protokół strat wojennych i zbezczeszczeń w okresie okupacji niemieckiej 1939-1945 w parafii Niwka, k. 223.

⁷² P. Kostrzewski, *Represje...*, s. 192.

⁷³ AKMCz, sygn. 100/60 t. 1, Protokół strat wojennych i zbezczeszczeń w okresie okupacji niemieckiej

15 sierpnia 1943 r. o godz. 4.00 rano żandarmeria niemiecka i gestapo aresztowała proboszcza parafii Bęczkowice ks. Ignacego Wesołowskiego i osadziła go w więzieniu w Piotrkowie Trybunalskim. Wypytywano go o najmłodszego brata Stanisława. Po ośmiu dniach wypuszczono go na wolność⁷⁴.

18 maja 1944 r. został dotkliwie pobity ks. Marian Kołodziejski, proboszcz w Dmeninie: „o godzinie 10.00 wieczorem wezwali mnie na swój posterunek, który mieścił się na plebanii miejscowej, i tu zaczęli niby dochodzenie. Po sprawdzeniu personaliów rozpoczęli bicie, które trwało do dwu godzin. Bito mnie, kopano, szczeruto tresowanymi psami. Bito po głowie i całym ciele” – relacjonował duchowny⁷⁵.

W sierpniu 1944 r. w pobliżu kościoła w Chełmie polscy partyzanci ostrzelali niemieckich oficerów, a dwóch z nich uprowadzili. Oskarżono miejscowego proboszcza ks. Stefana Pomorskiego o współpracę ze zbrojnym podziemiem. W obawie przed aresztowaniem duchowny się ukrywał. Aresztowano natomiast wikariuszy – Emanuela Heredę i Stefana Farysia, alumna Henryka Bąbińskiego, organistę Stefana Balcerskiego i sołtysa Franciszka Tomalkę. Przez sześć dni trzymano ich w stodole we wsi Majkowice nad Pilicą, następnie przewieziono na posterunek żandarmerii w Przedborzu, a po tygodniu zwolniono do domów. Ks. Hereda na skutek przeziębienia nabawił się zapalenia płuc, które poważnie osłabiło jego kondycję zdrowotną⁷⁶.

Na ks. Zygmunta Flisowskiego z Gołonoga nałożono areszt domowy za sprzeciwianie się użyciu wieży kościoła do celów obserwacyjnych⁷⁷. Inną formą represji było wzywanie księży w niedzielę do kopania rowów⁷⁸.

Straty materialne

1 września 1939 r. Niemcy zbombardowali trzynastowieczną kolegiatę wieluńską, którą następnie rozebrano do fundamentów. Bomby spadły również na kościół Zgromadzenia Misjonarzy św. Rodziny i kościół popijarski wykorzystywany do nabożeństw szkolnych. Bomby zrzucono również na wiele innych kościołów w diecezji powodując niejednokrotnie poważne uszkodzenia (m.in. Działoszyn, Przyrów⁷⁹).

1939-1945 w parafii Czeladź, k. 63.

⁷⁴ Tamże, Protokół strat wojennych i zbezczeszczeń w okresie okupacji niemieckiej 1939-1945 w parafii Bęczkowice, k. 2.

⁷⁵ Tamże, Protokół strat wojennych i zbezczeszczeń w okresie okupacji niemieckiej 1939-1945 w parafii Dmenin, k. 95.

⁷⁶ Tamże, Protokół strat wojennych i zbezczeszczeń w okresie okupacji niemieckiej 1939-1945 w parafii Chełmo, k. 15.

⁷⁷ Tamże, Protokół strat wojennych i zbezczeszczeń w okresie okupacji niemieckiej 1939-1945 w parafii Gołonóg, k. 111.

⁷⁸ Tamże, Protokół strat wojennych i zbezczeszczeń w okresie okupacji niemieckiej 1939-1945 w parafii Czeladź, k. 64.

⁷⁹ Tamże, Protokół strat wojennych i zbezczeszczeń w okresie okupacji niemieckiej 1939-1945 w parafii Przyrów, k. 271.

3 września spalono drewniane modrzewiowe kościoły w Brzeźnicy Starej, Mieleśzynie i Sokolnikach. Sprofanowano wiele innych świątyń. Na przykład w Opatowie żołnierze wyłamali drzwi do kościoła i zdemolowali jego wnętrze⁸⁰. Jak wspomniano wyżej 13 maja 1944 r. spalono drewniany kościół w Garnku⁸¹. Ponadto rozebrano kaplice w Rudnikach, Trębaczewie (wówczas parafia Działoszyn), Czernicach, Raduckim Folwarku (parafia Osjaków) oraz Chojnach (Czarnożyły).

W trakcie działań wojennych prowadzonych w 1945 r. zostały poważnie uszkodzone kościoły: św. Zygmunta w Częstochowie⁸², w Brzeźnicy, Czarnożyłach, Dąbrowie Zielonej⁸³, Gołonogu⁸⁴, Osjakowie⁸⁵, Maluszynie⁸⁶, Nivce⁸⁷. Żołnierze sowieccy dopuszczali się profanacji świątyń. Na przykład w Opatowie w nocy z 19 na 20 stycznia 1945 r. włamali się do kościoła, wyłamali drzwiczki do tabernakulum, hostie wyrzucili na mensę ołtarzową, ukradli kustodię⁸⁸.

Władze niemieckie 8 listopada 1942 r. wydały zarządzenie, na mocy którego kościół św. Jakuba w Częstochowie został z dniem 1 lutego 1943 r. przekazany wyznawcom prawosławia. Od tego momentu wierni parafii św. Jakuba uczestniczyli w nabożeństwach w kościele Imienia Maryi⁸⁹.

Rozgrabiono materiały budowlane przygotowane do budowy lub rozbudowy świątyń w parafiach: św. Jakuba w Częstochowie⁹⁰, św. Józefa w Dąbrowie Górniczej⁹¹ i Dźbowie⁹².

⁸⁰ Tamże, Protokół strat wojennych i zabezpieczeń w okresie okupacji niemieckiej 1939-1945 w parafii Opatów, k. 234.

⁸¹ Tamże, Protokół strat wojennych i zabezpieczeń w okresie okupacji niemieckiej 1939-1945 w parafii Garnek, k. 105.

⁸² Tamże, Protokół strat wojennych i zabezpieczeń w okresie okupacji niemieckiej 1939-1945 w parafii św. Zygmunta w Częstochowie, k. 69.

⁸³ Tamże, Protokół strat wojennych i zabezpieczeń w okresie okupacji niemieckiej 1939-1945 w parafii Dąbrowa Zielona, k. 87.

⁸⁴ Tamże, Protokół strat wojennych i zabezpieczeń w okresie okupacji niemieckiej 1939-1945 w parafii Gołonóg, k. 113.

⁸⁵ P. Kostrzewski, *Represje...*, s. 227-228.

⁸⁶ AKMCz, sygn. 100/60 t. 1, Protokół strat wojennych i zabezpieczeń w okresie okupacji niemieckiej 1939-1945 w parafii Maluszyn, k. 175.

⁸⁷ Tamże, Protokół strat wojennych i zabezpieczeń w okresie okupacji niemieckiej 1939-1945 w parafii Nivka, k. 223.

⁸⁸ Tamże, Protokół strat wojennych i zabezpieczeń w okresie okupacji niemieckiej 1939-1945 w parafii Opatów, k. 233-234.

⁸⁹ Tamże, Protokół strat wojennych i zabezpieczeń w okresie okupacji niemieckiej 1939-1945 w parafii św. Jakuba w Częstochowie, k. 65; J. Związek, *Duchowieństwo częstochowskie w okresie dwóch wojen światowych i w latach powojennych*, „Ziemia Częstochowska” 41 (2015), s. 99-100.

⁹⁰ AKMCz, sygn. 100/60 t. 1, Protokół strat wojennych i zabezpieczeń w okresie okupacji niemieckiej 1939-1945 w parafii św. Jakuba w Częstochowie, k. 65.

⁹¹ Tamże, Protokół strat wojennych i zabezpieczeń w okresie okupacji niemieckiej 1939-1945 w parafii św. Józefa w Dąbrowie Górniczej, k. 83.

⁹² Tamże, Protokół strat wojennych i zabezpieczeń w okresie okupacji niemieckiej 1939-1945 w parafii Dźbów, k. 97.

Na terenie tzw. Kraju Warty, po aresztowaniu kapłanów w październiku 1941 r., zamknięto wszystkie kościoły, z wyjątkiem świątyni w Rudzie i kościoła oo. franciszkanów w Wieluniu, i następnie ograbiono je ze wszystkich cennych przedmiotów. Urządzono w nich magazyny zboża, mebli, składy broni, punkty zbórne dla Żydów wywożonych do obozów koncentracyjnych, lagry dla osób kopiących rowy przeciwczołgowe⁹³.

Skradziono przedmioty o wysokiej wartości artystycznej i kulturowej m.in. Madonnę Wieluńską oraz wiele innych obrazów, rzeźb, monstrancji, kielichów, puszek, relikwiarzy, szat liturgicznych. Zarekwirowano niemal wszystkie dzwony, które miały zostać przetopione na potrzeby przemysłu zbrojeniowego⁹⁴. Zniszczono, zwłaszcza na terenie powiatu wieluńskiego, kaplice, krzyże i figury przydrożne. Niszczono również pomniki i tablice o treściach patriotycznych⁹⁵. Skonfiskowano księgi metrykalne oraz księgozbiory bibliotek parafialnych. Drewniane krzyże, ławki, konfesjonały, jeżeli nie przedstawiały wysokiej wartości artystycznej, zostały wykorzystane do wykonania narzędzi rolniczych, kładzenia podłóg, jako opał⁹⁶.

Dopuszczano się profanacji miejsc kultu. Na przykład w Chotowie jeden z żandarmów, Aleksander Döhn, patrząc na figurę Jezusa wiszącego na krzyżu nakazał: „zrzućcie go na pysk”, a następnie, gdy krzyż leżał na ziemi, zaczął go deptać. Jakiś czas później w strzelaninie został trafiony w kręgosłup. Do końca życia pozostał niepełnosprawny. Przy kradzieży puszek z tabernakulum niejednokrotnie zbezczeszczono Najświętszy Sakrament⁹⁷.

Dzięki roztropności i odwadze duchownych i świeckich wiele cennych dzieł sztuki ukryto, dzięki czemu ocalono je przed grabieżą. Antoni Durys wyniósł z kościoła w Pajęcznie słynący łaskami obraz Matki Bożej i ukrył go w grobie rodzinnym na cmentarzu. Obrazy Matki Bożej w kościele w Wierzchlesie oraz Matki Bożej Pocieszenia w kościele Zgromadzenia Misjonarzy św. Rodziny ukryto pod mniej wartościowymi wizerunkami⁹⁸.

Niemcy spalili plebanie w: Działoszynie, Ostrówku, Ożarowie, Parzymiechach, Truskolasach. Rozebrali domy parafialne w Brzeźnicy, Dietrznikach, Jaworznie, Lututowie, Mokrsku oraz Wieruszowie⁹⁹.

⁹³ P. Kostrzewski, *Represje...*, s. 239, 257-262.

⁹⁴ Wykaz skradzionych dzwonów w parafiach diecezji częstochowskiej zob.: J. Związek, *Straty...*, s. 332-333, 344-346; P. Kostrzewski, *Represje...*, s. 252-254.

⁹⁵ Na przykład burmistrz Niwki nakazał zniszczyć krzyż postawiony na kopcu usypanym w 100. rocznicę śmierci Tadeusza Kościuszki oraz płyty z nazwiskami poległych w trzech powstaniach śląskich. - AKMCz, sygn. 100/60 t. 1, Protokół strat wojennych i zbezczeszczeń w okresie okupacji niemieckiej 1939-1945 w parafii Niwka, k. 223.

⁹⁶ P. Kostrzewski, *Represje...*, s. 226, 232-233, 238, 245, 249.

⁹⁷ Tamże, s. 250.

⁹⁸ Tamże, s. 265-266.

⁹⁹ AACz, sygn. TP/AD I-4, W. Patykiewicz, Dane statystyczne w dekanatach Generalnej Guberni, Schlesien, Warthegau, s.4; P. Kostrzewski, *Represje...*, s. 264.

Wielu kapłanów, i to nie tylko na ziemiach wcielonych do Rzeszy, zostało wyrzuconych z plebanii¹⁰⁰. Mieszkali wówczas u swoich parafian, w wynajętych u niemieckich osiedleńców mieszkaniach lub w zabudowaniach gospodarskich¹⁰¹. Ks. Wincenty Przygodzki z Wielunia pisał:

Brak własnego mieszkania niezmiennie mnie rozstraja i męczy. Pokoik jaki mi ofiarowała z własnym jej umeblowaniem p. Michalska, czasowo tylko może mi służyć, a o tym, aby znaleźć jakieś takie mieszkanie w mieście lub w bliskości miasta mowy być nie może, bo wszystko jest pozajmowane przez urzędy lub urzędników. Obecnie nie mam nic z urządzeń domowych, bo ani mebli, ani bielizny, ani pościeli, ani naczyń kuchennych (...) o tym, żebym mógł obecnie w Wieluniu sprawić sobie urządzenie domowe mowy być nie może, a przecież bez własnego łóżka, talerza, łyżki itd. żyć się dłużej nie da¹⁰².

Do plebanii wprowadzali się niemieccy urzędnicy, żandarmi, przesiedleńcy. Czasami urządzano w nich posterunki żandarmerii, ochronki dla dzieci niemieckich, szpitale, więzienia itd.¹⁰³

Niemcy pod swój zarząd przejmowali domy katolickie, majątki ziemskie a nawet cmentarze grzebalne (Grodziec, Porąbka) i zakazywali grzebania na nich Polaków¹⁰⁴. Na pomnikach w języku polskim wolno było podać jedynie imię i nazwisko zmarłego¹⁰⁵.

Posługa kapelanów wojskowych

Specyficzną formą pracy duszpasterskiej było pełnienie funkcji kapelanów w oddziałach Wojska Polskiego. Dobrze ilustruje to przykład ks. Mariana Kluszczyńskiego. W chwili wybuchu II wojny światowej był on proboszczem parafii Bolesławiec. Jako kapelan rezerwy został zmobilizowany. O świcie 1 września 1939 r. opuścił placówkę duszpasterską, aby podjąć wyznaczone obowiązki. Pełnił funkcję kapelana szpitala ruchomego nr 206 w Warszawie, ewakuowanego do Czortkowa. W nocy z 17/18 września 1939 r. przedostał się do Rumunii. Zgodnie z postanowieniami V konwencji haskiej z 1907 r. o „prawach i obowiązkach mocarstw i osób neutralnych w razie wojny lądowej” jako kapelan nie został internowany. Miał prawo prowadzić posługę duszpasterską wśród polskich żołnierzy przebywających w obozach internowania. Brak źródeł nie pozwala określić, w którym obozie pracował ks. Kluszczyński.

¹⁰⁰ AKMCz, sygn. 100/58 t. 1, Wspomnienia ks. Brunona Magotta z pobytu w Klimontowie w latach 1939-1945, k. 35; P. Kostrzewski, *Więź...*, s. 287-288.

¹⁰¹ AACz, Wspomnienia ks. Bolesława Sokoła, s. 6.

¹⁰² AKMCz, sygn. 100/58 t. 2, Pismo ks. Wincentego Przygodzkiego do bp. Teodora Kubiny, 16 III 1940 r., k. 2.

¹⁰³ P. Kostrzewski, *Represje...*, s. 258-262.

¹⁰⁴ P. Kostrzewski, *Więź...*, s. 291; Tenże, *Represje...*, s. 234.

¹⁰⁵ AKMCz, sygn. 100/60 t. 1, Protokół strat wojennych i zbezczeszczeń w okresie okupacji niemieckiej 1939-1945 w parafii Czeladź, k. 64.

czyński. W październiku 1939 roku zbiegł do Wojska Polskiego formowanego przez gen. Władysława Sikorskiego we Francji. Początkowo przebywał w Paryżu. Wiosną 1940 roku został przydzielony do 3. Dywizji Piechoty stacjonującej w Guer, gdzie wspomagał w pracy duszpasterskiej ks. ppłk. Jana Szymałę. Po kapitulacji Francji w czerwcu 1940 roku ewakuował się do Wielkiej Brytanii. Od listopada 1940 r. do marca 1941 r. służył w 2 Pułku Artylerii Lekkiej. Od marca 1941 r. do listopada 1941 r. był kapłanem w 10 Pułku Strzelców Konnych, a od listopada 1941 r. do czerwca 1942 r. w 16 Brygadzie Pancерnej. Od czerwca 1942 r. do grudnia 1943 r. roku pracował w Szpitalu Wojennym Nr 2. Od stycznia 1944 r. do 6 października 1944 r. był przydzielony do 1 Brygady Batalionów Piechoty. Natomiast od 6 października 1944 r. pełnił funkcję kapłana w szpitalu wojskowym w Taymouth Castle w Szkocji. Jego bezpośredni przełożony ks. Antoni Kosibaw opinii dołączonej do wniosku awansowego na stopień starszego kapłana napisał, że ks. Marian Kluszczyński był obowiązkowy i sumienny w pracy, choć mało wymagający. Wobec przełożonych był lojalny. Pewną trudność w wygłaszaniu kazań starał się pokonać starannym przygotowaniem swoich przemówień. Z kolei komendant szpitala dr Julian Pedzich podkreślał jego wysokie poczucie patriotyzmu. W 1949 r. ks. Marian Kluszczyński powrócił do diecezji częstochowskiej i objął urząd proboszcza parafii św. Barbary w Sosnowcu¹⁰⁶.

Kapłanem Polskich Sił Zbrojnych na Zachodzie był również ks. Szczepan Walkowski. Świecenia kapłańskie przyjął 25 czerwca 1939 r. i został skierowany na wikariat do Lututowa. W chwili wybuchu II wojny światowej opuścił placówkę duszpasterską i uciekł do Warszawy, a stamtąd przez Rumunię i Jugosławię przedostał się do Włoch. Był kapłanem Zapasowego Ośrodka Oficerskiego w Sables-d'Or-les Pins. W czerwcu 1940 r., po porażce Francji w wojnie z Niemcami, przeniósł się do Anglii. Pełnił funkcje kapłana w szkole pilotażu. Należał do 304 Dywizji Obrony Wybrzeża. Obowiązki kapłańskie sprawował również wśród lotników w Davidstow Moor (1943), Sealand (1944-1945), Dunholme Lodge (1945-1948). W Sealand zorganizował czteroklasowe gimnazjum, w którym uczył religii i łaciny. Po wojnie był kapłanem Polskiego Korpusu Przysposobienia i Rozmieszczenia. W 1949 r. przeniósł się do Argentyny, aby duszpasterzować wśród licznej tam Polonii. Zginął tragicznie śmiertelnie potrącony przez samochód 8 czerwca 1969 r. w Sarandi¹⁰⁷.

¹⁰⁶ AKMCz, sygn. 150/71, Pismo ks. M. Kluszczyńskiego do bp. T. Kubiny, 31 III 1947 r., b.p.; Tamże, Pismo bp. Kubiny do ks. M. Kluszczyńskiego, 2 VII 1949 r., b.p.; Archiwum Instytutu Polskiego i Muzeum im. Gen. Sikorskiego w Londynie, sygn. AXII86/30/56, Wniosek awansowy kapłana ks. Mariana Kluszczyńskiego, b. p.; T. Dubicki, *Wojsko polskie w Rumunii w latach 1939-1941*, Warszawa 1994, s. 66-68, 181-182; J. Odziemkowski, S. Z. Frątczak, *Polskie duszpasterstwo wojskowe*, Warszawa 1996, s. 159-160; M. i F. Rojkwie, *Ocalić od zapomnienia. Szkice z dziejów Bolesławca nad Prosną*, Kraków 2007, s. 61, 64, 75; W. Wlazlak, *Duszpasterstwo wojskowe w diecezji częstochowskiej*, „Ziemia Częstochowska” 32 (2005), s. 114; *Kapłani wrześniowi. Służba duszpasterska w Wojsku Polskim w 1939 r. Dokumenty, relacje, opracowania*, red. W. J. Wysockiego, Warszawa 2001, s. 594.

¹⁰⁷ Szerzej zob. K. Kęsik, *Emigracyjna działalność ks. Szczepana Walkowskiego – kapłana diecezji częstochowskiej (1912-1969)*, „Studia Polonijne” 43 (2022), s. 337-362.

W wojnie obronnej brał również udział ks. Józef Postrach. Był kapłanem pomocniczym 74 Górnśląskiego Pułku Piechoty. We wrześniu 1939 r. trafił do niewoli i był przetrzymywany w obozach jenieckich w Itzehoe, Colditz, Lubece, Dössel¹⁰⁸. Jeden ze współwięźniów, ppłk Władysław Steblik, były szef Oddziału II Armii Kraków zaświadczył, że ks. Postrach był „kapłanem bardzo żarliwym i prawdziwym pocieszycielem naszych skolatanych dusz. Zyskał sobie ogólne uznanie i głęboką wdzięczność za pociechy religijne”¹⁰⁹. Kapłanem szpitala wojskowego był również ks. Stanisław Okamfer, co było powodem jego aresztowania i uwięzienia w Piotrkowie Trybunalskim¹¹⁰. Funkcję kapłanów wojskowych pełnili również ks. Stanisław Kowalski i ks. Jan Kiwacz. Po klęsce wrześniowej powrócili do swoich parafii¹¹¹.

Karty mobilizacyjne otrzymali również inni kapłani, nie zawsze jednak udało im się podjąć wyznaczone obowiązki. Na przykład ks. Bolesław Sokół z Ostrówka w swoich wspomnieniach opisał perypetie, które stały się jego udziałem we wrześniu 1939 r.: „otrzymałem kartę mobilizacyjną z nakazem natychmiastowego stawienia się z chwilą wybuchu wojny. W Ostrówku w I piątek września 1939 r. nie mogłem zostawić Pana Jezusa w Najświętszym Sakramencie, lecz wywiozłem puszkę z Komunią świętą do Konopnicy, gdzie z ks. Szubą spożyliśmy w kościele komunie. Puszki ukryliśmy w ziemi przed wyjazdem. [...] Zgłosiłem się do Warszawy, bo punkty zborne w Sieradzu i Piotrkowie były już bombardowane. W spalonym całkowicie Garwolinie, dokąd z Warszawy mnie odesłano, znalazłem punkt zborny pod lasem, gdzie były olbrzymie masy zmobilizowanych umundurowanych żołnierzy, ale bez broni. Po upadku Warszawy rozpoczął się powrót przez Kozienice, gdzie spotkaaliśmy Chińczyka ks. Józefa Kaing-Ba, który wydając zaświadczenie o rzekomym zwolnieniu ze szpitala ks. Sokoła i ks. Szuby, ułatwił nam zyskanie przepustki na powrót do swych parafii¹¹². „

Inną formą zaangażowania duszpasterskiego było pełnienie funkcji kapłanów oddziałów podziemia niepodległościowego. Ich praca polegała na odprawianiu mszy świętych, sprawowaniu sakramentów, głoszeniu nauk, ale również kolportowaniu prasy podziemnej, wystawianiu fałszywych dokumentów, ukrywaniu poszukiwanych osób. Taką aktywność podjęli m.in. ks. Edward Banaszkiewicz, ks. Stanisław

¹⁰⁸ Cz. Tomczyk, *Diecezja...*, s. 351-352.

¹⁰⁹ AACz, sygn. TP/AD IV-5, Pismo ppłk Władysława Steblika do Kurii Diecezjalnej w Częstochowie, 14 I 1963 r., k. 80.

¹¹⁰ AKMCz, sygn. 22/1, Pismo ks. S. Okamfera do PWRN w Katowicach, 26 VI 1950 r, k. 115.

¹¹¹ W. Właźlak, *Duszpasterstwo wojskowe...*, s. 111-112.

¹¹² AACz, Wspomnienia ks. Bolesława Sokoła, s. 5.

Grunwald (pseudonim „Gedymin”)¹¹³, ks. Stefan Faryś¹¹⁴, ks. Marian Frontczyk¹¹⁵, ks. Władysław Karlik (pseudonim „Halicz”)¹¹⁶, ks. Serafin Opalko¹¹⁷, ks. Stefan Pomorski (pseudonim „Gorczyca”)¹¹⁸, ks. Marian Skoczowski (pseudonim „Ksawery”)¹¹⁹, ks. Jan Smogorzewski¹²⁰, ks. Bolesław Sokół¹²¹ i ks. Teodor Wiśniowski¹²².

Księża Antoni Marchewka, Marian Frontczyk i Jan Smogorzewski pełnili funkcję kapelanów w czasie powstania warszawskiego. Ks. Marchewka w obawie przed aresztowaniem opuścił Częstochowę i wyjechał do Warszawy, gdzie funkcjonował pod zmienionym nazwiskiem jako Jan Augustynowski. W czasie powstania odwiedzał schrony i szpitale polowe. Spowiadał i namaszczał znajdujących się w niebezpieczeństwie śmierci. Wieczorami, gdy cichły walki, grzebał zmarłych w ogródkach i skwerach. W klasztorze sióstr szarytek, gdzie wówczas przebywał, Niemcy przeprowadzili rewizję. U jednego z kapłanów, ks. Mystkowskiego, proboszcza parafii św. Jakuba w Warszawie, znaleźli broń. Z tego powodu mieli rozstrzelać duchownych. U ks. Marchewki żołnierz zauważył krzyż z Ziemi Świętej i odstąpił od wykonania egzekucji, oświadczając, że jest katolikiem. Wkrótce po tym cudownym ocaleniu ks. Marchewka opuścił Warszawę i powrócił do Częstochowy. Podjął obowiązki wikariuszowskie w parafii św. Barbary w Częstochowie¹²³. Ks. Frontczyk wziął udział w odprawie kapelanów zorganizowanej przez ks. Stefana Kowalczyka ps. „Biblia” 1 sierpnia 1944 r. w Warszawie przy ul. Długiej¹²⁴. Ks. Jan Smogorzewski był nato-

¹¹³ AIPN Ka, sygn. 0040/64 t. 1, Plan operacyjnych przedsięwzięć do sprawy ewidencyjno-obserwacyjnej nr rejestracyjny 4811 na osobę Grunwalda Stanisława z parafii Psary, 27 VII 1959 r., k. 19; S. Rybicki, dz. cyt., s. 324; M. Dziubek, Biogram ks. Stanisława Grunwalda, <http://sosienki.auschwitzmemento.pl/pl/zolnierze-oddzialu-ak-sosienki/zolnierze-ak-sosienki/57.html> (dostęp 10 IV 2020 r.)

¹¹⁴ Archiwum Państwowe w Łodzi Oddział w Sieradzu, Urząd Wojewódzki w Sieradzu, sygn. 1127, Kwestionariusz dla osób piastujących duchowne stanowiska kościelne – ks. Stefan Faryś, k. 1.

¹¹⁵ Archiwum Akt Nowych w Warszawie (dalej: AAN), Urząd do Spraw Wyznań (dalej: UdSW), sygn. 127/330, Życiorys ks. Mariana Frontczyka, k. 128; Wojskowe Biuro Historyczne im. gen. broni Kazimierza Sosnkowskiego w Warszawie Rembertowie, Centralne Archiwum Wojskowe, sygn. TAP 1595/76/389, Akta personalne ks. Mariana Frontczyka, b.p.; M. Frontczyk, *Zatrzymać uciekający czas*, [w:] *Księża Caritas. Wspomnienia*, Warszawa 1984, s. 374, 377.

¹¹⁶ *Ksiądz Infułat Władysław Karlik*, oprac. E. Gotszald, Kraków-Częstochowa 2000, s. 18, 51.

¹¹⁷ Szerzej zob.: J. Kapuściński, *Wspomnienia ks. Serafina Opalki (1911-1986) z czasów drugiej wojny światowej*, [w:] *Wspomnienia wojenne 1939-1945 księży diecezji częstochowskiej*, oprac. Ks. J. Kapuściński, ks. J. Związek, Częstochowa 2012, s. 223-278.

¹¹⁸ K. Kurkowski, *Dopisek o rodzinie Pomorskich w Chełmie*, „Zeszyty Radomszczańskie” 24 (2025), s. 199.

¹¹⁹ AIPN Ka, sygn. 03/352, Charakterystyka ks. Mariana Skoczowskiego, 19 IX 1961 r., k. 5.

¹²⁰ AKMCz, sygn. 100/58 t. 1, Pismo ks. Jana Smogorzewskiego do Kurii Diecezjalnej w Częstochowie, 3 X 1967, k. 4; J. Smogorzewski, *Byłem kapłanem powstańcym*, [w:] *Księża Caritas. Wspomnienia*, Warszawa 1984, s. 353-354.

¹²¹ AACz, *Wspomnienia ks. Bolesława Sokoła*, s. 12.

¹²² AAN, UdSW, sygn. 127/330, Życiorys ks. Teodora Wiśniowskiego, k. 128.

¹²³ A. Marchewka, „...Nadejdzie kiedyś dzień wolności”. *Wspomnienia*, oprac. A. Srokosz-Sojka, Częstochowa 2008, s. 11-17; E. Wróbel, *Zofia Kossak i Częstochowa. Dopowiedzenia*, [w:] *Nowe Ślady. Zofia Kossak odkryta w Częstochowie*, red. L. Dudkiewicz, Częstochowa 2019, s. 100-101.

¹²⁴ M. Frontczyk, dz. cyt., s. 379.

miast kapelanem oddziału dowodzonego przez kpt. Czapłę ps. „Gurt”, działającego na terenie Śródmieścia. Odprawiał msze święte, spowiadał, pocieszał rannych, zaopatrywał w wiatyk umierających. Obsługiwał cztery szpitale polowe. 26 sierpnia został ciężko ranny na skutek wybuchu granatu. 15 września wydostał się z Warszawy i przez Pruszków dotarł do Radomska, gdzie zamieszkał w parafii św. Marii Magdaleny u ks. Ludwika Sośnierza¹²⁵.

Gdy po upadku powstania warszawskiego komenda główna Armii Krajowej z gen. Leopoldem Okulickim na czele została przeniesiona do Częstochowy, księża pomagali w zakwaterowaniu jej członków. W mieszkaniu ks. Grunwalda odbywały się spotkania Okulickiego z członkami AK¹²⁶.

Duszpasterstwo parafialne

Największe restrykcje w zakresie duszpasterstwa parafialnego istniały na terenie Warthegau. Msze święte z udziałem wiernych można było sprawować tylko w niedzielę w ściśle wyznaczonych godzinach przedpołudniowych (pomiędzy godz. 7.00 a 9.00 lub 9.00 a 11.00)¹²⁷. Gdy jeden z kapłanów przedłużył nabożeństwo o 5 minut, do świątyni wjechał żandarm na koniu, pobił modlących się i krzyczał, że zamknie kościół, a proboszcze ześle do obozu¹²⁸. W dni powszednie duchowni odprawiali przy zamkniętych drzwiach. Zdarzało się, że Niemcy zamykali kościoły pod pretekstem panującej epidemii pryszczycy. Nie wolno było organizować pielgrzymek ani procesji. Bez większych przeszkód można było natomiast udzielać chrztów, ślubów, namaszczenia chorych i organizować pogrzeby (bez procesji na cmentarz). Nie wolno było bić w dzwony, zbierać ofiar na tacę¹²⁹. Niemcy często urządzali łapanki wśród ludzi uczestniczących w nabożeństwach, co negatywnie wpływało na frekwencję¹³⁰.

Po aresztowaniu duchownych w dniu 6 października 1941 r. prawo do pracy wśród polskich katolików otrzymało jedynie dwóch kapłanów – ks. Józef Kubica i ks. Józef Pruchnicki. Prowadzili oni duszpasterstwo w jedynej otwartej dla Polaków świątyni w Rudzie. W dni powszednie udawali się do wyznaczonych miejscowości, gdzie spowydali, chrzcili, udzielali krótkich katechez licznie zgromadzonym wier-

¹²⁵ AKMCz, sygn. 100/58 t. 1, Pismo ks. J. Smogorzewskiego do Kurii Diecezjalnej w Częstochowie, 3 X 1967 r., k. 4; J. Smogorzewski, dz. cyt., s. 355-361; P. Kostrzewski, *Z wojennych dziejów...*, s. 36-37.

¹²⁶ Cz. Tomczyk, *Diecezja...*, s. 351.

¹²⁷ AKMCz, 100/133, Wspomnienia wojenne ks. Leona Poprawy 1939-1946, k.46, 51.

¹²⁸ AACZ, Wspomnienia ks. Bolesława Sokoła, s. 6.

¹²⁹ AKMCz, 100/133, Wspomnienia wojenne ks. Leona Poprawy 1939-1946, k. 34, 36,42.

¹³⁰ Tamże, k. 43.

nym¹³¹. Niemieccy katolicy mogli natomiast uczęszczać do kościoła oo. franciszkanów w Wieluniu, gdzie posługiwał o. Kapistran Holte¹³².

W Generalnym Gubernatorstwie i w Prowincji Górnośląskiej panowały znacznie lepsze warunki do prowadzenia pracy duszpasterskiej. Jednakże i tu zdarzały się przypadki, że Niemcy nakazywali zamknąć kościoły pod pretekstem epidemii pryszczycy¹³³. Nie wolno było śpiewać pieśni *Boże, coś Polskę* i *Serdeczna Matko*. Uroczystość Bożego Ciała celebrowano w niedzielę, a procesja eucharystyczna mogła być zorganizowana jedynie na placu kościelnym. W związku z obowiązującym nakazem zaciemniania okien i w konsekwencji niemożliwością odprawienia pasterki o północy, celebrowano ją 24 grudnia (pomiędzy godziną 15.00 a 18.00)¹³⁴. Kapłani byli zobowiązani do podawania z ambony zarządzeń władz niemieckich¹³⁵.

W celu ożywienia życia religijnego organizowano rekolekcje wielkopostne, nabożeństwa czterdziestogodzinne. Wprowadzono msze święte wieczorowe, aby umożliwić osobom pracującym w niedzielę i święta uczestnictwo w Eucharystii¹³⁶. Wielkim przeżyciem dla wiernych z Generalnego Gubernatorstwa i Prowincji Górnośląskiej było poświęcenie 14 marca 1943 r. diecezji częstochowskiej i poszczególnych parafii Niepokalanemu Sercu NMP¹³⁷.

Istotną częścią posługi kapłańskiej była katechizacja. Jedynie na terenie Generalnego Gubernatorstwa kapłani mogli uczyć religii w szkołach powszechnych i zawodowych przez cały okres okupacji¹³⁸. W tej sytuacji biskup Kubina polecił prowadzenie systematycznych katechez w kościołach lub domach parafialnych. Ape-

¹³¹ Szerzej zob.: J. Związek, *Wspomnienia ks. Józefa Kubicy (1911-1952) o pracy duszpasterskiej w powiecie wieluńskim w okresie okupacji hitlerowskiej*, [w:] *Wspomnienia wojenne...*, s. 123-155; Tenże, *Wspomnienia ks. Józefa Pruchnickiego (1894-1963) o pracy duszpasterskiej w powiecie wieluńskim w okresie okupacji hitlerowskiej*, [w:] *Wspomnienia wojenne...*, s. 279-313.

¹³² Szerzej na temat posługi o. Kapistrana Holte zob. P. Kostrzewski, *Wojenne losy zakonów i zgromadzeń zakonnych w powiecie wieluńskim w okresie okupacji niemieckiej 1939-1945*, „Rocznik Wieluński” 2016, t. 16, s. 205-207.

¹³³ P. Kostrzewski, *Więź...*, s. 288.

¹³⁴ Tamże, s. 276-277.

¹³⁵ Tamże, s. 289.

¹³⁶ Tamże, s. 290.

¹³⁷ Tamże, s. 291.

¹³⁸ W częstochowskich szkołach katechizowali: ks. Józef Grochocki i ks. Józef Michalski w Szkole Powszechnej nr 1, ks. Franciszek Gryglewicz w Szkole Powszechnej nr 8, ks. Józef Gorczyty w Szkole Powszechnej nr 16, ks. Adam Skrzypiec w Szkole Powszechnej nr 19, ks. Stanisław Paras w Szkole Powszechnej nr 20, ks. Bolesław Lenart w Szkole Powszechnej nr 21, ks. Zygmunt Ciszowski w Szkole Powszechnej nr 22, ks. Władysław Karlik i ks. Teodor Popczyk w Szkole Rzemieślniczej dla Zawodów Kobięcych, ks. Władysław Karlik w Prywatnej Żeńskiej Szkole Rzemieślniczo-Krawieckiej, ks. Stanisław Ufniarski w Żeńskich Zakładach Wychowawczych dla Sierot. – J. Związek, *Z dziejów nauczania religii w diecezji częstochowskiej (1925-2005)*, [w:] *Jubileusz 80-lecia działalności katechetycznej w Kościele Częstochowskim (1925-2005)*, red. N. Piłkuła, Kraków-Częstochowa 2005, s. 42.

lował do rodziców, aby zwrócili większą uwagę na religijne wychowanie swoich pociech¹³⁹. Na terenie powiatu wieluńskiego, po aresztowaniu kapłanów, główny ciężar przekazu religijnego spoczął na osobach świeckich. Niektóre dzieci mieszkające na pograniczu uczęszczały na katechizację do kościołów położonych w Generalnym Gubernatorstwie i Prowincji Górnośląskiej. W tym ostatnim okręgu w niektórych miejscowościach religia była nauczana w szkołach okresowo¹⁴⁰.

Podkreślić należy, że wielu kapłanów zaangażowało się w prowadzenie tajnych kompletów, na których przekazywali wiedzę nie tylko w zakresie życia religijnego¹⁴¹. Na przykład ks. Marian Skurczyński zorganizował komplety tajnego nauczania w Chruszczobrodzie (1940-1942) i Niegardowie (1942-1945), w ramach których uczył religii, języka polskiego, łaciny i historii¹⁴². Ks. Stanisław Grzybek prowadził w Krzepicach tajne komplety dla uczniów szkół średnich¹⁴³. Najbardziej aktywni na tym polu byli również: ks. Władysław Karlik¹⁴⁴, ks. dr Piotr Kurczyński, ks. Antoni Marchewka, ks. Franciszek Musiel¹⁴⁵ i ks. Teodor Popczyk¹⁴⁶. Podobną działalność prowadziły siostry zakonne¹⁴⁷.

W Częstochowie dzięki nauczycielom akademickim przesiedlonym tutaj z Poznania podjął działanie Uniwersytet Ziemi Zachodnich, wspierany przez biskupa Kubinę i ks. Bolesława Wróblewskiego¹⁴⁸.

¹³⁹ AKMCz, sygn. 100/58 t. 1, Wspomnienia ks. Brunona Magotta z pobytu w Klimontowie w latach 1939-1945, k. 36-37; P. Kostrzewski, *Represje...*, s. 309-310; Tenże, *Wież...*, s. 291; J. Wójcicki, *Tajne nauczanie w Częstochowie w okresie okupacji (1939-1945)*, Częstochowa 1969; J. Związek, *Z dziejów nauczania religii...*, s. 40-46.

¹⁴⁰ R. Ceglarek, *Katechizacja w diecezji częstochowskiej w okresie pasterskiej posługi biskupa Teodora Kubiny (1926-1951)*, Częstochowa 2008, s. 183-185.

¹⁴¹ AKMCz, 100/133, Wspomnienia wojenne ks. Leona Poprawy 1939-1946, k. 52.

¹⁴² AKMCz, sygn. 22/1, Zaświadczenie wydane przez kierownika Szkoły Powszechnej w Chruszczobrodzie z 2 XI 1945 r., k. 147; Tamże, Zaświadczenie wydane przez mgr Stefana Żyto, b. członka Powiatowej Komisji Oświaty i Kultury w Miechowie z 12 XI 1945, k. 145.

¹⁴³ A. Trepka, *Z ks. Stanisławem Grzybkim nad Liswartą i Prosną (1942-1945)*, [w:] *Przeszedł przez życie dobrze czyniąc*, red. A. Długosz, Z. Małecki, Częstochowa 2003, s. 59-60; W. Chmielarski, *Okupacyjny okres pracy duszpasterskiej w Krzepicach ks. inf. Stanisława Grzybka*, [w:] *Przeszedł...*, s. 71; P. Kostrzewski, *Ks. Stanisław Grzybek – organizator tajnego nauczania dla dzieci i młodzieży z Krzepic i okolicy*, „Częstochowski Biuletyn Oświatowy” 2012, nr 3, s. 75-77.

¹⁴⁴ Archiwum Państwowe w Kielcach (dalej: AP Kielce), Kuratorium Okręgu Szkolnego Kieleckiego, sygn. 166, Pismos. Stefanii Tucholskiej dyrektor Gimnazjum Żeńskiego Zgromadzenia Sióstr Najświętszej Rodziny z Nazaretu do Komisji Weryfikacyjnej dla Nauczycieli przy Kuratorium Okręgu Szkolnego Kieleckiego, 15 IV 1946 r., k. 114.

¹⁴⁵ AKMCz, sygn. 162/1 t. 3, Pismo bp F. Musiela do płk. Jerzego Ziętka, Przewodniczącego Wojewódzkiej Rady Narodowej w Katowicach i do Edwarda Gierka, Sekretarza Komitetu wojewódzkiego PZPR w Katowicach, 26 VIII 1969r, k. 10.

¹⁴⁶ P. Kostrzewski, *Z wojennych dziejów...*, s. 40; J. Związek, *Duchowieństwo częstochowskie w okresie dwóch wojen światowych i w latach powojennych*, „Ziemia Częstochowska” 41 (2015), s. 97.

¹⁴⁷ AP Kielce, Kuratorium Okręgu Szkolnego Kieleckiego, sygn. 166, Zaświadczenie o udziale w tajnym nauczaniu s. Stefanii Tucholskiej wydane przez Przewodniczącego Międzyszkolnej Komisji Porozumiewawczej w Częstochowie, 6 XI 1945, k. 117; W. Pazera, *Maria Rynkiewicz (1895-1993)*, [w:] *Słownik biograficzny ziemi częstochowskiej*, t. 1, red. A.J. Zakrzewski, Częstochowa 1998, s. 128-130.

¹⁴⁸ J. Wójcicki, *Tajne nauczanie w Częstochowie w okresie okupacji 1939-1945*, [w:] *Materiały do*

Działalność dobroczynna

Na skutek działań wojennych, bombardowań, ostrzeliwań, pożarów wiele osób straciło dach nad głową. Nierzadko główni żywicieli rodziny ponieśli śmierć, zostali zesłani do obozów koncentracyjnych lub wywiezieni na roboty przymusowe. Okupant narzucił podbitej ludności kontyngenty, wprowadził kartki żywnościowe i regulację cen. Równocześnie ograniczono zakres pomocy socjalnej. Wszystko to było powodem znacznego zubożenia polskiego społeczeństwa. Brakowało żywności, odzieży i opału. Nie pozostało to bez wpływu na kondycję zdrowotną¹⁴⁹.

W tej sytuacji działalność dobroczynna należała do jednych z najważniejszych zadań Kościoła katolickiego. W sposób zorganizowany była ona prowadzona jedynie w Generalnym Gubernatorstwie. Duchowni zaangażowali się w pracę Rady Głównej Opiekuńczej i jej terenowych agend (miejskich i powiatowych komitetów opiekuńczych). Na przykład ks. Marian Jankowski, proboszcz parafii św. Lamberta w Radomsku, najpierw stanął na czele Komitetu Pomocy Zimowej, a następnie odgrywał niepoślednią rolę w Radzie Opiekuńczej Powiatowej w Radomsku. W powiecie radomszczańskim na czele delegatur stali: w Dąbrowie Zielonej – ks. Józef Ludwikowski, w Dobryszycach – ks. Stanisław Milewski, w Kobielach Wielkich – ks. Władysław Gawron, w Kruszynie – ks. Bolesław Kotnowski, w Masłowicach – ks. Kazimierz Secomski, proboszcz z Bąkowej Góry, w Olsztynie – ks. Józef Michałowski, w Przyrowie – ks. Józef Krzyżanowski, w Rędzinach – ks. Aleksander Cugowski, w Mstowie – ks. Michał Maniewski, w Mykanowie – ks. Piotr Sobański i w Żarkach – ks. Serafin Opałko. Władze niemieckie negatywnie odnosiły się do pracy księży w RGO, dlatego wielu z nich w 1942 r. formalnie zaprzestało w niej działalności. Dopiero na przełomie 1943/1944 r. złagodzano stanowisko, co umożliwiło kapłanom powrót do pracy charytatywnej¹⁵⁰.

Pomoc RGO i jej agend polegała na wydawaniu obiadów, przyznawaniu zapomóg pieniężnych, rozdzielaniu artykułów żywnościowych, odzieży, drewna, sienników, koców itp. Opieką otaczano nie tylko ubogich i chorych, ale również rodziny aresztowanych, rozstrzelanych, wywiezionych do obozów koncentracyjnych, inwalidów, jeńców wojennych, zaginionych oraz pracowników i funkcjonariuszy państwowych. Duchowni przeprowadzali w kościołach zbiórki ofiar pieniężnych i odzieży dla potrzebujących¹⁵¹.

dziejów nauczania i wychowania, red. J. Mikołajtis, J. Wójcicki, Częstochowa 1970, s. 66-96; Z. Grządziński, J. Pietrzykowski, *Polentumstrager. Dzieje nauczycieli na ziemi częstochowskiej (1939-1945)*, Katowice 1988, s.99-108; Z. Grządziński, *Życie miasta pod okupacją niemiecką*, [w:] *Częstochowa. Dzieje miasta i klasztoru jasnogórskiego w czasach Polski Odrodzonej i drugiej wojny światowej 1918-1945*, t. 3, red. R. Szwed, Częstochowa 2006, s.457-460.

¹⁴⁹ T.A. Nowak, *Opieka społeczna sprawowana przez lokalne struktury Rady Głównej Opiekuńczej w powiecie radomszczańskim w latach II wojny światowej*, „Zeszyty Radomszczańskie” 24 (2025), s. 141-145.

¹⁵⁰ Tamże, s. 145-155, 159-174.

¹⁵¹ S. Rybicki, dz. cyt., s. 116; J. Związek, *Apel biskupa Teodora Kubiny do katolików Częstochowy*

Wielkim wyzwaniem była pomoc dla ludności przesiedlonej z ziem wcielonych do III Rzeszy. Stanisław Rybicki w swoich wspomnieniach zanotował: „Wysiedleni przyjeżdżali pozbawieni całego swego dobytku, z małymi walizczkami lub tobołkami, niejednokrotnie bez grosza, wycieńczeni pobytem w obozie zbiorowym. Było wśród nich wiele osób chorych, nawet tak obłożnie, że trzeba było od razu transportować do szpitala”¹⁵². W Częstochowie organizacją pomocy dla tych ludzi zajmował się Komitet Miejskowy, który 19 grudnia 1939 r. przyjął nazwę Społecznego Komitetu Pomocy. Członkami tych gremiów byli również duchowni: ks. Wojciech Mondry (pełnił funkcję zastępcy prezesa) i ks. Klemens Gawlikowski¹⁵³.

W ramach Społecznego Komitetu Pomocy funkcjonowały następujące sekcje: administracyjna, gospodarcza, finansowa, obiadowa, statystyczno-rejestracyjna, „Caritas”, referat prawniczy i ekonomiczny. W czterech punktach utworzonych w: straży ogniowej, w kinie „Bałtyk”, w Domu Rzemieślniczym i gimnazjum „Nauka i Praca”, rejestrowano przesiedlonych, dawano im gorący posiłek, a następnie kierowano do kwater indywidualnych lub zbiorowych. Kwatery zbiorowe znajdowały się m.in. w domu jezuitów (dla 314 osób), u sióstr magdalenek (287), w zakładzie św. Antoniego (123) oraz w domu rekolekcyjnym (30) oraz na Rakowie (400), na Ostatnim Groszu (497), w fabryce Union-Textile (70), w fabryce Peltzerów (50). Przesiedleni otrzymali tu sienniki, pościel i żywność¹⁵⁴.

Istotną formą pomocy było wydawanie posiłków. Prowadzeniem kuchni ludowych zajmowała się sekcja gospodarcza. Powołano kuchnię centralną, która początkowo mieściła się w Domu Księcia przy al. Wolności, a następnie na ul. Biegańskiego 1. Podlegały jej kuchnie prowadzonej ojców jezuitów (następnie u paulinów), u sióstr magdalenek, szarytek, antoninek oraz na Ostatnim Groszu, na Rakowie i w fabryce Union-Textil. Kuchnie te wydawały dziennie około 3000 obiadów. Od 29 kwietnia 1940 r. kuratelę nad kuchnią główną sprawowały siostry zmartwychwstanki¹⁵⁵.

w sprawie pomocy dla ludności stolicy wypędzonej po powstaniu warszawskim, [w:] *Teologia i życie*, red. M. Duda, Częstochowa 1994, s. 511.

¹⁵² S. Rybicki, dz. cyt., s. 107.

¹⁵³ Archiwum Państwowe w Częstochowie (dalej: AP Częstochowa), Polski Komitet Opiekuńczy w Częstochowie (dalej: PKOpCz), sygn. 4, Sprawozdanie Polskiego Komitetu Opiekuńczego 15 IX 1940-31 III 1942 r., k. 4-5.

Na Czele Komitetu stał burmistrz Częstochowy Stanisław Rybicki, pozostałymi członkami byli: Lucyna Miecznikowa, Aleksander Włosiński, Adam Plebanek, Bolesław Ryłski, Rzykiecki, Płomiński, Roman Wróbel, Stanisław Szwedowski, Zofia Grabowska, Józef Kluczewski, Roman Trawiński, Zygmunt Bogusławski, Władysław Figlarewicz, Piotr Kozerski, Eugeniusz Zarzecki, Stanisław Kieszczyński – Tamże, k. 5.

¹⁵⁴ AP Częstochowa, PKOpCz, sygn. 4, Sprawozdanie Polskiego Komitetu Opiekuńczego 15 IX 1940-31 III 1942 r., k. 5-6, 9; S. Rybicki, dz. cyt., s. 110.

¹⁵⁵ AP Częstochowa, PKOpCz, sygn. 4, Sprawozdanie Polskiego Komitetu Opiekuńczego 15 IX 1940-31 III 1942 r., k. 6-7; S. Rybicki, dz. cyt., s. 118-119.

W pracy Społecznego Komitetu angażowali się również przesiedleni na czele z duchownymi. Przykładem może być ks. Antoni Chilomer z Poznania, który wraz z Leonem Dymkiem kierował sekcją „Caritas”. Udzielała ona zapomóg pieniężnych, pokrywała koszty leczenia i podróży, zajmowała się rozdaniem węgla i darów amerykańskich przekazywanych za pośrednictwem Międzynarodowego Czerwonego Krzyża¹⁵⁶.

29 maja 1940 r. zadania Społecznego Komitetu Pomocy przejęła Rada Opiekuńcza Miejska¹⁵⁷. W skład jej prezydium weszli: Stanisław Rybicki (prezes), ks. Wojciech Mondry (zastępca prezesa), Franciszek Maciejewski, Lucyna Miecznikowa i Stanisław Szwedowski. Rada Opiekuńcza Miejska przejęła kontrolę nad wszystkimi instytucjami i organizacjami społecznymi w Częstochowie. Nadzór nad nimi w ramach rady sprawował ks. Wojciech Mondry. Był on również odpowiedzialny za zbieranie ofiar od społeczeństwa¹⁵⁸.

Rada Opiekuńcza Miejska szczególną opieką otoczyła dzieci. Nadzorowała 33 ochronki, otworzyła dwa domy dziecka dla dziewcząt i chłopców. „Chciano dla tej dać lepsze warunki bytowania, ale nade wszystko stworzyć im zastępcze ognisko rodzinne, gdzieby burza wojny i troski codzienne nie zabiły w nich całkowicie uśmiechu dzieciństwa i jasnej swobody młodości – tak bardzo ważnej dla zdrowia duszy i ciała w latach późniejszych”¹⁵⁹. Opiekę nad domem dziecka dla dziewcząt przy ul. Dąbrowskiego 19 powierzono siostrze nazaretankom. Rozpoczął on funkcjonowanie od 1 września 1941 r. Sześć dni później odbyło się uroczyste poświęcenie domu poprzedzone mszą świętą sprawowaną w kaplicy domowej. W dniu św. Stanisława Kostki odwiedził go biskup Kubina, uczestniczył we mszy świętej, a następnie w sali rekreacyjnej spotkał się z dziećmi. Pod koniec grudnia w domu przebywało 55 dziewczynek w wieku od 4 do 15 lat. Uczęszczały one do publicznych szkół powszechnych i zawodowych. Po powrocie ze szkół i odrobieniu lekcji pod kierunkiem siostr uczyły się wykonywania różnych prac: gotowania, szycia, sprzątania¹⁶⁰.

Dom dziecka dla chłopców przy al. NMP 64 znajdował się pod zarządem braci szkolnych. W uroczystym jego otwarciu 16 listopada 1941 r. uczestniczył biskup pomocniczy Antoni Zimniak. W kwietniu 1942 r. przebywało w nim 40 chłopców. Wychowywano ich do karności, systematyczności, poczucia porządku i ładu. Dużą wagę przywiązywano do formacji religijnej i intelektualnej¹⁶¹.

¹⁵⁶ AP Częstochowa, PKOpCz, sygn. 4, Sprawozdanie Polskiego Komitetu Opiekuńczego 15 IX 1940-31 III 1942 r., k. 10; S. Rybicki, dz. cyt. s. 111.

¹⁵⁷ AP Częstochowa, PKOpCz, sygn. 4, Sprawozdanie Polskiego Komitetu Opiekuńczego 15 IX 1940-31 III 1942 r., k. 11.

¹⁵⁸ Tamże, k. 26-28; S. Rybicki, dz. cyt., s. 113-115.

¹⁵⁹ AP Częstochowa, PKOpCz, sygn. 4, Sprawozdanie Polskiego Komitetu Opiekuńczego 15 IX 1940-31 III 1942 r., k. 59.

¹⁶⁰ Tamże, k. 59-60.

¹⁶¹ Tamże, k. 61-62.

Z inicjatywy ks. Bolesława Wróblewskiego uruchomiono kuchnię dla najbiedniejszych dzieci z baraków przy ul. Hoene-Wrońskiego 26. Liczba dziennie wydawanych obiadów szybko wzrosła z 300 do 600. Z czasem utworzono drugą kuchnię dla dzieci przy ul. Ogrodowej 16. W jednej i drugiej kuchni pracowały siostry służebniczek, a nadzór nad nimi sprawował ks. Wróblewski¹⁶².

Siostrzom magdalenkom zlecono prowadzenie izby zajęć dla dzieci. Celem tej placówki było „dać godziwe zajęcie i rozrywkę dzieciom obojga płci, pozbawionym, w czasie pracy rodziców opieki i nadzoru domowego”. Mogły w niej przebywać dzieci w wieku od 6 do 14 lat. Pod kierunkiem sióstr wykonywały one różne przedmioty: zabawki, słomianki, torebki, paski, terminarze, gablotki itp. Po skończonych zajęciach otrzymywały podwieczorek¹⁶³. Począwszy od listopada 1940 r. co miesiąc wysyłano dzieci na kolonie do Rabki¹⁶⁴.

Otworzono kuchnię tzw. stołówkę nr 1 pod zarządem sióstr urszulanek przy ul. 3 maja 4 i stołówkę nr 2 pod opieką sióstr zmartwychwstanek przy ul. Dąbrowskiego 7. W otwarciu tej drugiej 8 lutego 1942 r. wziął udział bp T. Kubina. W tych stołówkach wydawano obiady dla wysiedlonych oraz dla „zubożałej i dotkniętej działaniami wojennymi” częstochowskiej inteligencji. Z okazji świąt Bożego Narodzenia siostry urządzały wspólną wigilię, w czasie której do zebranych w serdecznych słowach przemawiał ks. dr Stanisław Ufniański¹⁶⁵.

Od stycznia 1942 r. funkcjonowały tylko dwie kuchnie ludowe: nr 1 przy ul. Biegańskiego i nr 2 w domu parafialnym na Rynku Wieluńskim zaofiarowanym przez ks. dr Stanisława Ufniańskiego, proboszcza parafii św. Rocha w Częstochowie (obecna parafia Podwyższenia Krzyża św.)¹⁶⁶.

Z chwilą powołania Rady Opiekuńczej Miejskiej utworzono przy Opiece Społecznej Zarządu Miasta Referat Wysiedlonych, który przejął opiekę nad przesiedlonymi i uchodźcami. Na jego czele stanął Jan Dobrzyński. W każdej częstochowskiej parafii powołano opiekunów społecznych, którzy mieli informować referat o osobach potrzebujących pomocy. Jednakże jak zaznaczono w sprawozdaniu: „poza parafią na Ostatnim Groszu i na Rakowie, gdzie miejscowe społeczeństwo brało zawsze żywy udział w akcji pomocy biednym, inne parafie nie dały spodziewanych wyników. Wobec tego zrezygnowano z tej formy wywiadu i z inicjatywy kierownika referatu dobrano wówczas grupę osób spośród wysiedlonych i utworzono instytucję opiekunów rejonowych”¹⁶⁷.

¹⁶² Tamże, k. 58.

¹⁶³ Tamże, k. 63-64.

¹⁶⁴ Tamże, k. 27.

¹⁶⁵ Tamże, k. 54-57.

¹⁶⁶ Tamże, k. 52; S. Rybicki, dz. cyt., s. 118-119.

¹⁶⁷ AP Częstochowa, PKOpCz, sygn. 4, Sprawozdanie Polskiego Komitetu Opiekuńczego 15 IX 1940-31 III 1942 r., k. 34.

Działalność Rady Opiekuńczej Miejskiej, a następnie Polskiego Komitetu Opiekuńczego od samego początku wspierał biskup Teodor Kubina. W grudniu 1941 r. odwiedził on kuchnię główną i „w serdecznych słowach starał się pokrzepić i podnieść na duchu ludzi, przygnębionych ciężkimi warunkami życia, zwłaszcza tych, którzy opuścić musieli własne ognisko domowe, idąc na tułaczkę”¹⁶⁸. Dzięki życzliwości ordynariusza jedna niedzielna taca w miesiącu była przeznaczana na cele dobroczynne. 30 listopada 1942 r. wydał on odezwę, w której zachęcał diecezjan do składania ofiar na rzecz potrzebujących:

Świat dziś tak bardzo potrzebuje tej miłości Bożej i naszej. Potrzebują tej miłości przede wszystkim te niezliczone tysiące braci naszych, którzy biedniejsi od nas żyją wśród nas we wprost rozpaczliwej nędzy, nie mając ani kawałka chleba ani czym się przyodziać, często nawet ani dachu nad głową. Ta nędza dziś w czwartej zimie wojennej przybrała takie rozmiary, że można jej zaradzić – a to tylko w pewnej mierze – jedynie przez zorganizowaną pomoc wspólnym wszystkich wysiłkiem¹⁶⁹.

Stanisław Rybicki podkreślał:

Na podjęcie przez zakony pracy w Komitecie decydujący wpływ miało przychylne stanowisko biskupa częstochowskiego, księdza Kubiny, niezwykle żywo interesującego się społeczną działalnością Komitetu Opiekuńczego. (...) w trudnych chwilach, dniach ciężkich przeżyć osobistych odczuwałem wielokrotnie jego życzliwy stosunek. Gdy kiedyś zachorowałem dość poważnie na grype, już pierwszego dnia odwiedził mnie biskup zaniepokojony wiadomością o mojej chorobie, a swego rodzaju już demonstracją z jego strony było w 1944 r. złożenie mi osobiście życzeń imieninowych w moim gabinecie w Zarządzie Miejskim. Pierwszy w dziejach magistratu fakt przybycia biskupa z życzeniami imieninowymi dla przełożonego gminy wywołał duże wrażenie w Zarządzie Miejskim i w mieście, dokąd wieść o tym się przedostała¹⁷⁰.

Nadmienić należy, że wraz z ludnością wysiedloną z ziem wcielonych do III Rzeszy przybyli kapłani, którzy znaleźli schronienie w parafiach diecezji częstochowskiej. Ukrywali się tu również duchowni ścigani przez niemiecką policję polityczną¹⁷¹. Biskup Teodor Kubina przyjął pod swój dach kapłanów diecezji katowickiej ks. Michała Lewka i ks. Józefa Dwuceta. Ten pierwszy po aresztowaniu 12 września 1939 r. i zwolnieniu z więzienia, otrzymał 9 grudnia nakaz opuszczenia Śląska. 29 stycznia 1940 r. wyjechał do Krakowa, potem do Wieliczki, a po paru miesiącach przeniósł się do Częstochowy, gdzie przebywał do końca wojny¹⁷².

¹⁶⁸ Tamże, k. 51.

¹⁶⁹ T. Kubina, Odezwę w sprawie kolekty na rzecz Polskiego Komitetu Opiekuńczego z 30 XI 1942 r., [w:] *Biskup Teodor Kubina (1880-1951). Listy pasterskie – Orędzia – Odezwy*, oprac. M. Duda, Częstochowa 2023, s. 640-642.

¹⁷⁰ S. Rybicki, dz. cyt., s. 117-118.

¹⁷¹ Wykaz kapłanów innych diecezji przebywających na terenie diecezji częstochowskiej w okresie II wojny światowej zob. J. Związek, *Straty...*, s. 335-338.

¹⁷² Wykaz kapłanów diecezji katowickiej przebywających w Generalnej Guberni, V 1941 r., [w:] *Re-*

Po wybuchu powstania warszawskiego do Częstochowy zaczęli napływać uchodźcy ze stolicy. Pierwszy transport ludności ewakuowanej z Warszawy, 130 pacjentów wraz z lekarzem i czterema siostrami ze Szpitala Dzieciątka Jezus, przybył pod Jasną Górę 28 sierpnia 1944 r. Przez Częstochowę przechodziły również transporty ludności Warszawy kierowane do III Rzeszy i wielu innych miejsc. 6 października do jasnogórskiego grodu z obozu przejściowego w Pruszkowie przetransportowano 1800 osób. Na stacji kolejowej uruchomiono punkt dożywiania, obsługiwany przez ponad trzysta częstochowskich wolontariuszek. Nie brakowało wśród nich sanitariuszek z Armii Krajowej i Szarych Szeregów¹⁷³. Przybyłych umieszczano w częstochowskich rodzinach, domach zakonnych ale również w specjalnie do tego przystosowanych barakach¹⁷⁴. Dramatyzm sytuacji ilustruje następujący fragment sprawozdania Polskiego Komitetu Opieki w Częstochowie:

Potrzeby w barakach są ogromne. Ludzie, którzy je zamieszkują, starcy, chorzy, kobiety z dziećmi leżą na gołych siennikach, bez pościeli, bielizny na zmianę, częstokroć bez najkonieczniejszego prymitywnego odzienia. Nie ma miednic do mycia, wiader, basenów, garnuszków, mydła, grzebieni, ręczników itp. Prawdziwe dno nędzy ludzkiej. Ofiary społeczeństwa jakkolwiek duże na piąty rok wojny i zważywszy na to, że każdy dom indywidualnie obciążony jest na rzecz ewakuowanych – nie są w stanie zmienić zasadniczo tę sytuację. Poza barakami, gdzie mieści się może największa niedola, przybyło do miasta tysiące ludzi pozbawionych nie tylko podstawy egzystencji warsztatów pracy i zasobów materialnych, lecz również w olbrzymiej większości rzeczy pierwszej potrzeby, odzieży, pościeli, obuwia, mieszkania. Poza tym są to przeważnie ludzie chorzy, niezdolni do pracy.¹⁷⁵

Biskup Kubina 7 października 1944 r. wydał odezwę, apelując do wiernych diecezji częstochowskiej o niesienie pomocy ludności wysiedlonej z Warszawy:

Przestała istnieć Warszawa, stolica naszego kraju. Milionowa jej ludność po przeżyciu nieopisanych cierpień musi opuścić gruzi, na jakie to miasto zostało zamienione, aby gdzie indziej znaleźć możliwości dalszego życia. [...] Tysięczne rzesze jej zostały skierowane lub same się skierowały do naszego grodu w gorącej nadziei, że tu u stóp Najświętszej Maryi Panny, tej serdecznej Matki naszego narodu znajdą przytułek. [...] Ta ciężka chwila jest może dla nas najświętszą w tej wojnie, naprawdę wielką i błogosławioną. Przynajmniej taką może i powinna się stać. A stanie się nią, jeżeli spełnimy ten nakaz, jaki z woli Bożej ta chwila nam narzuca, to jest jeżeli z naszymi nieszczęśliwymi braćmi dzielić się będziemy wszystkim, co jeszcze

presje wobec duchowieństwa górnośląskiego w latach 1939-1956 w dokumentach, wybór, wstęp i opracowanie K. Banaś i A. Dziurok, Katowice 2003, s. 70.

¹⁷³ J. Durka, „Freston” – brytyjska misja wojskowa SOE w Polsce. Przygotowania-przebieg-fiasko, „Zeszyty Historyczne” 161 (2007), s. 102.

¹⁷⁴ R. Sikorski, *Pomoc uchodźcom z Warszawy przez Polski Komitet Opiekuńczy w Częstochowie po powstaniu w latach 1944-1945*, „Ziemia Częstochowska” 41 (2015), s. 62-65.

¹⁷⁵ AP Częstochowa, PKOpCz, sygn. 9, s. 143.

sami posiadamy. [...] Gorąco Was proszę, żebyście to z bielizny, odzieży i obuwia, co Wam i Waszym rodzinom nie jest bezwarunkowo potrzebne, tak jak pierwsi chrześcijanie w ręce apostołów, złożyli na ręce Waszych proboszczów, którzy ze swej strony postarają się o to, by Wasze dary zostały rozdane tym, co ich potrzebują.[...] Poza tą zbiórką również gorąco polecam Wam, byście kto tylko może przyjęli, choćby jedynie przejściowo, bezdomnych braci naszych do Waszego mieszkania i stołu i w ogóle wszelkiej potrzebnej pomocy im udzielonej. Niech oni wszyscy odczuwają, że Częstochowa ten gród Najświętszej Maryi Panny, naszej serdecznej Matki, ma rzeczywiście wielkie serce, że jest rzeczywiście nie tylko twierdzą naszej świętej wiary, ale również krynicą społecznej miłości Chrystusowej i nigdy niewysychającym źródłem życiodajnych sił dla narodu naszego¹⁷⁶.

Biskup Kubina przyjął do swego domu 12 Warszawiaków. Zwrócił się z prośbą do kapłanów częstochowskich o przekazywanie intencji mszalnych wysiedlonym kapłanom¹⁷⁷.

14 października 1944 r. powołano Referat dla spraw ewakuowanych z Warszawy i Sekcję Opieki nad Ewakuowanymi z Warszawy, którą kierował ks. Bolesław Wróblewski¹⁷⁸. Na skutek zakazu władz niemieckich analogiczne komitety nie mogły powstać na terenie Zagłębia Dąbrowskiego, o co zabiegał ks. Stanisław Grzywak¹⁷⁹.

W pomoc na rzecz wysiedlonych z Warszawy zaangażowali się również partyzanci i ich kapelani. Polegała ona m.in. na organizowaniu ucieczek z transportów do III Rzeszy. Ks. Serafin Opalko relacjonował:

Gdy wywożono powstańców z obozu przejściowego w Pruszkowie do obozów w Niemczech, droga wiodła przez Częstochowę do Katowic. Pociągi prowadzili polscy kolejarze. Odważni to byli ludzie. Gdy pociągi mijały Poraj i wjeżdżały w las pomiędzy Porajem a Żarkami, prawie każdy pociąg zwalniał, a wtedy co zdrowsi i śmielsi skakali do lasu. A potem szukali kontaktu z naszymi. Trafiali często do mnie. (...) Każdemu musiałem wystawić Kennkartę, oczywiście na fałszywe nazwisko i metrykę. Posiadałem potrzebne blankiety i pieczątki. Ponadto 1000 zł [dawałem im] do ręki na pierwsze dni i w drogę, byle dalej¹⁸⁰.

Ważną formą pomocy było również wysyłanie paczek do więzień i obozów. Była to domena siostr zakonnych i kobiet świeckich, które przed wojną udzielały się w Stowarzyszeniu św. Wincentego á Paulo¹⁸¹. Na polu działalności charytatywnej za-

¹⁷⁶ T. Kubina, *Odezwa arcybiskupstwa w sprawie zbiórki dla wysiedlonych z Warszawy z 7 X 1944*, [w:] *Biskup Teodor Kubina...*, s. 647-651.

¹⁷⁷ P. Kostrzewski, *Więź...*, s. 284.

¹⁷⁸ R. Sikorski, dz. cyt., s. 65-66.

¹⁷⁹ P. Kostrzewski, *Więź...*, s. 289.

¹⁸⁰ J. Kapuściński, *Wspomnienia ks. Serafina Opalki (1911-1986) z czasów drugiej wojny światowej*, [w:] *Wspomnienia wojenne 1939-1945 księży diecezji częstochowskiej*, oprac. J. Kapuściński, J. Związek, Częstochowa 2012, s. 276.

¹⁸¹ S. Bober, *Udział żeńskich zgromadzeń zakonnych w ratowaniu Żydów w czasie Holokaustu na przy-*

służył się również ks. Antoni Godziszewski, kierownik schroniska dla starców przy Towarzystwie Dobroczynności dla Chrześcijan oraz ks. Stefan Babczyński nadzorujący pracę kuchni ludowej w Sosnowcu¹⁸².

Last but not least to kwestia pomocy udzielanej przez duchowieństwo ludności żydowskiej. Wielkie zasługi na tym polu posiadał ks. Mieczysław Zawadzki, proboszcz parafii pw. św. Trójcy w Będzinie. Wieczorem 9 września 1939 r. Niemcy podpalili dzielnicę żydowską sąsiadującą z placem kościelnym. Dzięki otwarciu przez ks. Zawadzkiego bramy w murze wielu Żydów uniknęło niechybnej śmierci¹⁸³.

W całym mieście było ciemno. Wolno było tylko chodzić do godz. 7.00 wieczorem. Nie było światła więc też wcześniej położyłem się do łóżka. Nie spałem jeszcze, gdy około 8 wieczorem usłyszałem kilka potężnych detonacji. [...] szybko się ubrałem, wybiegłem na podwórze. [...] Niemcy systematycznie szli od domu do domu [...] wypędzali mieszkańców, wrzucali granaty zapalające i dom stawał w płomieniach. [...] Żydzi, wypędzeni z domów, bici, mordowani, poczęli uciekać w stronę kościoła. [...] pobiegłem do nich, uspokoiłem ich, a potem otworzyłem własnoręcznie bramy i przeprowadziłem ich spokojnie na Górę Zamkową, gdzie już im nie groziło żadne niebezpieczeństwo¹⁸⁴.

Duchowny wspierał wyznawców religii mojżeszowej, udzielając im zapomogi lub kupując od nich różnego rodzaju przedmioty. Dzięki jego prośbie siostry karmelitanki z Sosnowca przyjęły pod swój dach żydowską rodzinę¹⁸⁵.

Siostry same biedne nie odmawiały pomocy ubogim i głodnym. Matka Generalna [Teresa Kierocińska] powiedziała: «nikt głodny od naszej furty odejść nie może». Przyszedł okres prześladowania Żydów. Niejaka p. T. przybyła do mnie ze starszą panią P. i małą dziewczynką prosząc o ukrycie tejsze dziewczynki i jej babki, Żydówek. Przyszła mi myśl: «Matka Kierocińska przyjdzie mi z pomocą». Istotnie pomimo strasznego niebezpieczeństwa przyjęła obie do domu Sióstr i przez całą wojnę przechowywała. Wiem o wielu innych wypadkach, gdzie Matka Generalna ratowała nieszczęsne dzieci żydowskie od pewnej śmierci. A czyniła to z taką prostotą, dobrocią i spokojem jakby to chodziło o rzeczy najprostsze, a nie o narażanie życia¹⁸⁶.

Nadmienić należy, że opisany przez ks. Zawadzkiego przypadek udzielenia schronienia pani Pinkusowej i jej wnuczki Marii Wilczyńskiej nie był jedynym aktem

kładzie Sióstr Karmelitanek Dzieciątka Jezus w Sosnowcu, [w:] *Wieluń miastem wzrastania. Materiały z sesji naukowej z okazji 500-lecia kościoła św. Barbary w Wieluniu oraz 130. rocznicy urodzin Czcigodnej Sługi Bożej Matki Teresy Kierocińskiej*, red. J. Książek, Wieluń 2017, s. 119; Cz. Tomczyk, *Diecezja...*, s. 467.

¹⁸² Cz. Tomczyk, *Diecezja...*, s. 468.

¹⁸³ A. Namysło, *Po tej stronie był również Człowiek. Mieszkańcy przedwojennego województwa śląskiego z pomocą Żydom w okresie II wojny światowej*, Katowice-Warszawa 2021, s. 65-67.

¹⁸⁴ Archiwum Parafialne w Będzinie, sygn. brak, Kronika parafialna z lat 1924-1970, s. 57-58.

¹⁸⁵ M. Duda, *Patriarcha Będziński. Ks. Wincenty Mieczysław Zawadzki 1894-1975*, Będzin 2016, s. 248-249.

¹⁸⁶ Cyt. za. M. Duda, dz. cyt., s. 249.

odwagi ze strony s. Teresy Kierocińskiej i jej duchowych córek. Ponadto siostry karmelitanki aktywnie uczestniczyły w akcji dożywiania mieszkańców miasta i okolic, organizowały pomoc dla więźniów Auschwitz, udzielały schronienia partyzantom z AK oraz przechowywały dziewczęta, którym groziło wywiezienie na roboty przymusowe do Niemiec¹⁸⁷.

Analogiczną pomoc niósł ks. Bolesław Wróblewski, proboszcz parafii katedralnej pw. św. Rodziny w Częstochowie. Plebania graniczyła z gettem. Dzięki temu przetrucano z niego żydowskie dzieci, które następnie ks. Wróblewski umieszczał u sióstr służebniczek lub u polskich rodzin. Ponadto wydawał Żydom metryki chrztu (metryki Żydom wydawali również inni kapłani m.in. ks. Teodor Popczyk). Ks. Wróblewski relacjonował swojemu krewnemu:

Dziś mamy odwiedzić kilka rodzin żydowskich pod Częstochową. Tam są nie tylko dzieci, jest też wielu dorosłych, którzy chcą teraz uchodzić za chrześcijan. Chrzest jest sakramentem naszego Kościoła. Oni mają własny Kościół, ale nie wolno im go odwiedzać. Ja daję im tylko te zaświadczenia, żeby w razie potrzeby mogli je pokazać Niemcom. Nie polewam ich wodą święconą, jeśli tego nie chcą, ale jak im ten papier daję, to robię nad nimi znak krzyża, żeby i Pan Jezus wziął ich pod opiekę. On przecież przyszedł na świat w ubogiej rodzinie żydowskiej, a 10 przykazań, jak wiesz, Bóg dał nam przez Mojżesza, który nie był chrześcijaninem. Mamy tego samego Boga. Wierzę, że On mi to oszustwo wybaczy. W porównaniu z ludzkim życiem każdy papier jest bez znaczenia¹⁸⁸. Księża Mieczysław Zawadzki, Bolesław Wróblewski i s. Teresa Kierocińska za pomoc udzieloną Żydom w czasie II wojny światowej zostali odznaczeni medalem „Sprawiedliwi wśród Narodów Świata”.

Zakończenie

W okresie II wojny światowej ordynariuszem diecezji częstochowskiej był biskup Teodor Kubina, wspomagany przez biskupa pomocniczego Antoniego Zimniaka, a następnie przez biskupa Stanisława Czajkę. Blisko 2/3 parafii diecezji znalazło się na ziemiach wcielonych do Rzeszy (75 w Prowincji Górnośląskiej i 62 w Warthegau). Biskup Kubina miał ograniczone możliwości zarządzania tymi parafiami, dlatego w Prowincji Górnośląskiej ustanowił swoich delegatów: ks. Stanisława Grzywaka, ks. Józefa Sobczyńskiego, ks. Bogumiła Kasprzaka, ks. Władysława Pająka, a w Warthegau komisarzy biskupich: ks. Wincentego Przygodzkiego, ks. Franciszka Wtorkiewicza. Wizytacje kanoniczne były przeprowadzane jedynie na obszarze Generalnego Gubernatorstwa. Odcięcie kordonami granicznymi od kościołów pa-

¹⁸⁷ S. Bober, dz. cyt., s. 119.

¹⁸⁸ J. Związek, *Odezwy biskupa częstochowskiego dra Teodora Kubiny po pogromie kieleckim*, [w:] *Żydzi Częstochowianie. Współistnienie, Holocaust, Pamięć*, red. J. Mizgalski, Częstochowa 2006, s. 216.

rafialnych, jak również duże odległości były głównymi powodami ustanowienia 14 nowych ośrodków duszpasterskich.

Przez cały okres okupacji funkcjonowało w Krakowie częstochowskie Seminarium Duchowne. W tym czasie święcenia kapłańskie przyjęło 65 alumnów. Władze niemieckie nie zezwoliły na otwarcie polskich szkół na ziemiach wcielonych do Rzeszy, tym samym nie mogło prowadzić swojej działalności Gimnazjum Biskupie w Wieluniu. Niemcy zajęli Dom Księża Emerytów w Częstochowie. Nie mógł się również ukazywać *Tygodnika Katolickiego Niedziela*.

W okresie II wojny światowej zginęło 62 kapłanów diecezji częstochowskiej. Najwięcej, bo aż 50, zostało zamordowanych w obozach koncentracyjnych: w Dachau – 39, Auschwitz – 8, Nordhausen – 2 i w Gross-Rosen – 1.

Diecezja częstochowska poniosła również duże straty w zakresie infrastruktury materialnej. Doszczętnie zniszczono kościoły w: Wieluniu, Sokolnikach, Mieleszynie, Brzeźnicy Starej i Garnku. Wiele innych świątyń zostało poważnie uszkodzonych na skutek detonacji bomb i ostrzału artyleryjskiego. Łupem niemieckiego okupanta padły dzwony kościelne. Z krajobrazu zniknęły krzyże i figury przydrożne. Na terenie Warthegau, po aresztowaniu i wywiezieniu kapłanów do Dachau, ograbiono kościoły z całego wyposażenia i zamieniono je na magazyny. Skonfiskowano księgozbiory bibliotek i archiwów parafialnych.

Kapłani częstochowscy pełnili funkcję kapelanów wojskowych oraz współpracowali z oddziałami podziemia niepodległościowego. Księża Antoni Marchewka, Marian Frontczyk i Jan Smogorzewski wzięli udział w powstaniu warszawskim. Sprawowali msze święte, spowiadali, namaszczały umierających, grzebali zmarłych, ale również pośredniczyli w przekazywaniu informacji, kolportowali podziemną prasę, wydawali fałszywe metryki.

Największe restrykcje w zakresie duszpasterstwa parafialnego istniały na terenie Warthegau. Polegały one przede wszystkim na tym, że msze święte z udziałem wiernych mogły być sprawowane jedynie w niedzielę w ściśle wyznaczonych godzinach. Tylko na terenie Generalnego Gubernatorstwa księża mogli uczyć religii w szkołach powszechnych i zawodowych. Na pozostałym obszarze katechizację prowadzono w parafiach. Wielu księży było zaangażowanych w prowadzenie tajnego nauczania.

Wielką wagę przywiązywano do działalności dobroczynnej. Wobec tego, że formalnie nie mogły funkcjonować stowarzyszenia kościelne, których domeną było niesienie pomocy bliźniemu, ich członkowie angażowali się w pracę Rady Głównej Opiekuńczej i jej agend terenowych. Na tym polu największą aktywność wykazywały siostry zakonne. Prowadziły kuchnie ludowe, domy dziecka, wysyłały paczki żywnościowe do więzień i obozów. Heroizmem było udzielanie pomocy ludności żydowskiej. Za uratowanie Żydów medalem Sprawiedliwy wśród Narodów Świata zostali odznaczeni ks. Bolesław Wróblewski, ks. Mieczysław Zawadzki oraz siostra Teresa Kierocińska.

Aneks
Tabela nr 1
Wykaz placówek duszpasterskich powołanych przez biskupa Kubinę
w okresie okupacji niemieckiej

Lp.	Miejscowość	Status	Tytuł kościoła	Data powstania
1.	Częstochowa	Ekspozytura	Najświętsze Serce Jezusa	21 IX 1939
2.	Kotowice	Ekspozytura	Najświętsze Serce Jezusa	9 X 1940
3.	Częstochowa	Ekspozytura	Opatrzność Boża	26 X 1940
4.	Kiedrzyń	Ekspozytura	Św. Andrzej Bobola	26 X 1940
5.	Żarki Letnisko	Filia	Matki Bożej Nieustającej Pomocy	27 XI 1940
6.	Kamyk	wikaria wieczysta	Matki Bożej Wspomożenia Wiernych	4 XII 1940
7.	Popów	Filia	Św. Józef	7 III 1941
8.	Wręczyca	wikaria wieczysta	Św. Józef	30 IV 1941
9.	Przeręb	Ekspozytura	Św. Rozalia	1 X 1941
10.	Łysiny	Filia	Najświętsze Serce Jezusa	15 X 1941
11.	Poraj	Ekspozytura	Najświętsze Serce Jezusa	1 X 1942
12.	Prusicko	Filia	Najświętsze Serce Jezusa	24 XII 1942
13.	Góra Włodowska	filia		1942
14.	Częstochowa	Ekspozytura	Piotr i Paweł	1 VIII 1944

Źródło: W. Wlazlak, *Rozwój sieci parafialnej i dekanalnej w diecezji częstochowskiej na przestrzeni jej historii*, [w:] *Błogosławione...*, s. 169-170.

Tabela 2
Wykaz kapłanów zamordowanych w okresie II wojny światowej

Lp.	Nazwisko i imię	Parafia	stanowisko	Miejsce śmierci	Data śmierci
1.	Bartecki Józef	Garnek	administrator	Garnek	13 V 1944
2.	Berent Leopold	Rudniki	proboszcz	Dachau	4 V 1942
3.	Bienias Władysław	Zagórze	wikariusz	Dachau	26 II 1943
4.	Binkiewicz Maksymilian	Konopnica	proboszcz	Dachau	24 VI 1942
5.	Brzeziecki Jan	Rudlice	wikariusz	Dachau	27 VIII 1942
6.	Chartliński Ignacy	Działoszyn	proboszcz	Działoszyn	2 IX 1939

7.	Chwiłowicz Aureliusz	Pajęczno	proboszcz	Dachau	4 V 1942
8.	Czarnecki Wincenty	Chotów	proboszcz	Dachau	4 V 1942
9.	Danecki Józef	Parzymiechy	wikariusz	Jaworzno	2 IX 1939
10.	Drojewski Roman	Dzietrzkowice	proboszcz	Dachau	31 X 1941
11.	Dyja Edward	Dzietrzniki	proboszcz	Dachau	10 VIII 1942
12.	Franek Józef		student	Kraków	4 IX 1939
13.	Gałczyński Stefan	Pątnów	proboszcz	Dachau	4 V 1942
14.	Gietyngier Ludwik	Raczyn	proboszcz	Dachau	30 XI 1941
15.	Głogowski Wawrzyniec	Wierzchlas	proboszcz	Dachau	6 V 1942
16.	Gozdek Adolf dr	Brzeźnica	proboszcz	Dachau	6 V 1942
17.	Gryszka Tomasz	Żytniów	rezydent	Dachau	6 V 1942
18.	Guzik Stanisław	Dźbów	ekspozyt	Nordhausen	10 III 1945
19.	Hadaś Emanuel	Osjaków	proboszcz	Dachau	11 II 1942
20.	Hamerling Kazimierz	Skomlin	proboszcz	Dachau	6 V 1942
21.	Janecki Mieczysław	Przedmość	proboszcz	Dachau	6 XII 1942
22.	Janowski Adam	Wielgomłynny	wikariusz	Auschwitz	1 XII 1944
23.	Jarzębiński Stefan	Żdżary	proboszcz	Dachau	6 V 1942
24.	Kapkowski Romuald	Bór Zapilski	administrator	Bór Zapilski	11/12 VII 1944
25.	Karczewski Apolinary	Mierzyce	proboszcz	Dachau	6 V 1942
26.	Kicyła Jan Karol	Bogdanów	wikariusz	Gross-Rosen	1944?
27.	Klarzak Józef	Kamienica Polska	proboszcz	Dachau	18 VIII 1942
28.	Knaś Andrzej	Lubień	proboszcz	Auschwitz	1942
29.	Konieczny Julian	Rząśnia	proboszcz	Dachau	18 V 1942
30.	Kott Walenty dr	Wieruszów	proboszcz	Dachau	18 V 1942
31.	Krawczyński Józef	Łyskornia	proboszcz	Dachau	12 V 1942
32.	Krawczyński Roman	Siemkowice	proboszcz	Dachau	18 V 1942
33.	Krawiecki Jan	Naramice	administrator	Dębołęka k. Sieradza	V 1940
34.	Kuchta Leon	Janów	proboszcz	Auschwitz	25 III 1941
35.	Kurczyński Piotr	Częstochowa	pracownik Kurii Diecezjalnej i Sądu Biskupiego, prefekt szkół średnich	Auschwitz	2 IV 1942

36.	Lubas Tadeusz	Osjaków	wikariusz	Auschwitz	29 VI 1942
37.	Metler Bonawentura	Parzymiechy	proboszcz	Jaworzno	2 IX 1939
38.	Muchański Andrzej	Biała Ostrzeszowska	proboszcz	Dachau	10 IV 1942
39.	Nowak Wincenty	Komorniki	proboszcz	Dachau	18 V 1942
40.	Ogłaza Stanisław	Wiewiec	proboszcz	Dachau	18 V 1942
41.	Pabich Stanisław	Dworszowice Kościelne	proboszcz	Dachau	18 V 1942
42.	Pawłowski Edward	Węglewice	proboszcz	Dachau	28 II 1942
43.	Piątek Feliks	Strzemieszyce Wielkie	prefekt	Trzebinia	12 X 1939
44.	Piekieliński Józef	Jaworzno	proboszcz	Dachau	9 III 1942
45.	Pomian Zygmunt	Działoszyn	proboszcz	Dachau	20 V 1942
46.	Popczyk Teodor	Św. Barbara Częstochowa	wikariusz	Częstochowa	16 VI 1943
47.	Pytlawski Roman	Czajków	proboszcz	Dachau	20 V 1942
48.	Senko Stanisław	Zagórze	proboszcz	Zagórze	17 IX 1939
49.	Sojka Emanuel	Danków	wikariusz	Auschwitz	1943?
50.	Stradowski Bolesław	Czastary	proboszcz	Czastary	21 V 1940
51.	Strugała Franciszek	Kraszewice	proboszcz	Dachau	2 IV 1942
52.	Strzelczyk Franciszek	Chrystusa Króla Dąbrowa Górnicza	ekspozyt kapelan	-	1939
53.	Sukiennicki Stanisław	Żytniów	proboszcz	Dachau	14 V 1942
54.	Szmal Stefan	Myszków	wikariusz	Auschwitz	20 II 1942
55.	Tochowicz Ignacy	Bolesławiec	proboszcz	Dachau	12 VIII 1942
56.	Wajzler Bolesław	Zawiercie	proboszcz	Auschwitz	8 III 1941
57.	Wiktorowski Konstanty	Mierzyce	wikariusz	Dachau	17 IX 1942
58.	Wilczyński Władysław	Makowiska	proboszcz	Dachau	11 V 1942
59.	Wróblewski Michał	Wójcin	proboszcz	Dachau	12 VI 1942
60.	Zbierski Marian	Krzyworzeka	proboszcz	Dachau	2 VIII 1942
61.	Zmysłowski Władysław	Siemkowice	wikariusz	Dachau	11 VI 1942
62.	Znamierowski Kazimierz	Garnek	proboszcz	Nordhausen	10 II 1945

Źródło: Opracowanie własne na podstawie: W. Jacewicz, J. Woś, *Martyrologium*

polskiego duchowieństwa rzymskokatolickiego pod okupacją hitlerowską w latach 1939-1945, t. 2, Warszawa 1977, s. 131-166; J. Związek, *Martyrologium...*; J. Związek, *Aresztowanie...*, s. 31-32.

Tabela 3
Wykaz kapłanów, którzy przeżyli pobyt w obozach

Lp.	Nazwisko i Imię	Parafia	Stanowisko	Obóz
1.	Banasiewicz Witalis	Strzelce Wielkie	ekspozyt	Dachau
2.	Barczyk Józef	Radostów	proboszcz	Dachau
3.	Bilski Stanisław	Grodziec	proboszcz	Dachau Gusen
4.	Brodziński Jan	Kazimierz Górniczy	proboszcz	Gusen Dachau
5.	Cesarz Stanisław	Starcza	proboszcz	Auschwitz Dachau
6.	Gola Franciszek	Św. Jana chrzciciela w Sosnowcu	proboszcz	Dachau
7.	Iwański Marian	Szynkielów	proboszcz	Dachau
8.	Jaworski Józef	Myszków	wikariusz	Auschwitz Dachau
9.	Jaworski Zygmunt	Mieleszyn	proboszcz	Dachau
10.	Jung Marian	Kleszczów	proboszcz	Dachau
11.	Kańtoch Augustyn	Choroń	proboszcz	Buchenwaldzie Dachau
12.	Karp Jan	Truskolasy	wikariusz	Auschwitz Sachsenhausen Grossrosen Dachau
13.	Kobierski Bolesław	Ochędzyn	proboszcz	Dachau
14.	Konopka Aleksander	Sulmierzyce	wikariusz	Dachau
15.	Kościów Karol	Wieruszów	wikariusz	Dachau
16.	Kowalski Stefan	Rzęśnia	wikariusz	Dachau
17.	Kruk Wincenty	Kielczygłów	proboszcz	Dachau
18.	Marcinkowski Władysław	Bobrowniki	proboszcz	Dachau Gusen
19.	Mietliński Antoni	Danków	proboszcz	Auschwitz Mauthausen Dachau
20.	Namysło Maciej	Łękińsko	proboszcz	Dachau

21.	Poprawa Leon	Praszka	wikariusz	Dachau
22.	Rabsztyn Ignacy	Wieluń	kapelan ss. bernardynek	Dachau
23.	Rożnowski Kazimierz	Radoszewice	proboszcz	Dachau
24.	Szopiński Ewaryst	Ruda	wikariusz	Dachau
25.	Wacławik Stanisław	Sokolniki	proboszcz	Dachau
26.	Weber Emanuel	Będzin-Koszelew	administrator	Dachau

Źródło: Opracowanie własne na podstawie J. Związek, *Martyrologium...*, s. 288-297.

Bibliografia

Źródła archiwalne

Archiwum Akt Nowych w Warszawie

Urząd do Spraw Wyznań

sygn.: 127/330

Archiwum Archidiecezji Częstochowskiej

im. ks. Walentego Patykiewicza w Częstochowie

Akta personalne

Sygn.: 57, 176, 227

Księgi biskupie

Sygn.: 1

Teki Patykiewicza

Sygn.: TP/AD I-4, TP/AD IV-5

Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej w Katowicach

Okręgowa Komisja Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu

sygn. 31/09/Zn t. 1-2

Komenda Wojewódzka Milicji Obywatelskiej w Katowicach/Wojewódzki

Urząd Spraw Wewnętrznych w Katowicach

sygn.: 03/352, 0040/64 t. 1

Archiwum Instytutu Polskiego i Muzeum im. gen. Sikorskiego w Londynie

sygn. AXII86/30/56

Archiwum Kurii Metropolitalnej w Częstochowie

Sygn.: 22/1, 100/58 t. 1-2, 100/60 t. 1-2, 100/90, 100/133, 133/355, 133/242, 150/71, 151/2

Archiwum Państwowe w Częstochowie

Polski Komitet Opiekuńczy w Częstochowie

sygn.: 4

Archiwum Państwowe w Kielcach

Kuratorium Okręgu Szkolnego Kieleckiego

sygn.: 166

Archiwum Państwowe w Łodzi Oddział w Sieradzu

Urząd Wojewódzki w Sieradzu

sygn.: 1127

Archiwum Parafialne w Będzinie

Kronika parafialna z lat 1924-1970

**Wojskowe Biuro Historyczne im. gen. broni Kazimierza Sosnkowskiego
w Warszawie Rembertowie**

Centralne Archiwum Wojskowe

sygn.: TAP 1595/76/389

Źródła drukowane

Biskup Teodor Kubina (1880-1951). Listy pasterskie – Orędzia – Odezwy, oprac. M. Duda, Częstochowa 2023.

Bóg i Jego polska owczarnia w dokumentach 1939-1945, oprac. K. Jasiewicz, Warszawa-Londyn 2009.

Kapelani wrześniowi. Służba duszpasterska w Wojsku Polskim w 1939 r. Dokumenty, relacje, opracowania, red. W. J. Wysockiego, Warszawa 2001.

Relacje kościelno-państwowe na przykładzie diecezji częstochowskiej. Dokumenty (1945-1953), wstęp, redakcja i opracowanie ks. W.P. Włazłak, t. 1, Rzeszów 2019.

Represje wobec duchowieństwa górnośląskiego w latach 1939-1956 w dokumentach, wybór, wstęp i opracowanie K. Banaś i A. Dziurok, Katowice 2003.

Wspomnienia

Chmielarski W., *Okupacyjny okres pracy duszpasterskiej w Krzepicach ks. inf. Stanisława Grzybka*, [w:] *Przeszedł przez życie dobrze czyniąc*, red. A. Długosz, Z. Małecki, Częstochowa 2003, s. 68-72.

- Frontczyk M., *Zatrzymać uciekający czas*, [w:] *Księża Caritas. Wspomnienia*, Warszawa 1984, s. 366-390.
- Kapuściński J., *Wspomnienia ks. Serafina Opalki (1911-1986) z czasów drugiej wojny światowej*, [w:] *Wspomnienia wojenne 1939-1945 księży diecezji częstochowskiej*, oprac. J. Kapuściński, J. Związek, Częstochowa 2012, s. 223-278.
- Kostrzewski P., *Wspomnienia ks. Franciszka Wtorkiewicza z okresu posługi duszpasterskiej w parafii Rudlice (1932-1952)*, „Veritati et Caritati” 2 (2014), s. 411-425.
- Kostrzewski P., *Wspomnienia ks. Wincentego Przygodzkiego z pobytu w obozie przejściowym na Radogoszczu k. Łodzi (11 listopada 1939 stycznia 1940)*, „Rocznik Wieluński” 19 (2019), s. 109-121.
- Kostrzewski P., *Wspomnienia wojenne kapłanów diecezji częstochowskiej – Bolesława Lisa i Wincentego Śliwińskiego (1939-1945)*, [w:] *Blisko i Daleko. Sympozjum regionalistów – Praszka 2023*, red. D. Kasprzyk, Z. Włodarczyk, Wieluń-Praszka 2024, s. 83-94.
- Marchewka A., „...Nadejdzie kiedyś dzień wolności”. *Wspomnienia*, oprac. A. Srokosz-Sojka, Częstochowa 2008.
- Rybicki S., *Pod znakiem lwa i kruka. Fragmenty wspomnień z lat okupacji*, Warszawa 1965.
- Smogorzewski J., *Byłem kapłanem powstańczym*, [w:] *Księża Caritas. Wspomnienia*, Warszawa 1984, s. 350-365.
- Trepka A., *Z ks. Stanisławem Grzybkiem nad Liswartą i Prosną (1942-1945)*, [w:] *Przeszedł przez życie dobrze czyniąc*, red. A. Długosz, Z. Małecki, Częstochowa 2003, s. 53-67.
- Związek J., *Wspomnienia ks. Józefa Kubicy (1911-1952) o pracy duszpasterskiej w powiecie wieluńskim w okresie okupacji hitlerowskiej*, [w:] *Wspomnienia wojenne 1939-1945 księży diecezji częstochowskiej*, oprac. J. Kapuściński, J. Związek, Częstochowa 2012, s. 123-155.
- Związek J., *Wspomnienia ks. Józefa Pruchnickiego (1894-1963) o pracy duszpasterskiej w powiecie wieluńskim w okresie okupacji hitlerowskiej*, [w:] *Wspomnienia wojenne 1939-1945 księży diecezji częstochowskiej*, oprac. J. Kapuściński, J. Związek, Częstochowa 2012, s. 279-313.

Opracowania

- Batawia S., *Zagłada chorych psychicznie*, „Biuletyn Głównej Komisji Badania Zbrodni Niemieckich w Polsce” 3 (1947), s. 91-106.
- Bąbiński H., *Częstochowskie Seminarium Duchowne w latach II wojny światowej*, „Częstochowskie Wiadomości Diecezjalne” (1969), 3-6, s. 74-78.
- Bębnik G., *O Wieluniu głos przeciwny*, „Arcana” (2008) 81-82, s. 196-202.

- Bober S., *Udział żeńskich zgromadzeń zakonnych w ratowaniu Żydów w czasie Holokaustu na przykładzie Sióstr Karmelitanek Dzieciątka Jezus w Sosnowcu*, [w:] *Wieluń miastem wzrastania. Materiały z sesji naukowej z okazji 500-lecia kościoła św. Barbary w Wieluniu oraz 130. rocznicy urodzin Czcigodnej Sługi Bożej Matki Teresy Kierocińskiej*, red. J. Książek, Wieluń 2017, s. 111-120.
- Bojarska B., *Napaść hitlerowskiego lotnictwa na Wieluń*, „Biuletyn Głównej Komisji Badania Zbrodni Hitlerowskich w Polsce” 27 (1977), s. 13-25.
- Ceglarek R., *Katechizacja w diecezji częstochowskiej w okresie pasterskiej posługi biskupa Teodora Kubiny (1926-1951)*, Częstochowa 2008.
- Dubicki T., *Wojsko polskie w Rumunii w latach 1939-1941*, Warszawa 1994.
- Duda M., *Patriarcha Będziński. Ks. Wincenty Mieczysław Zawadzki 1894-1975*, Będzin 2016.
- Durka J., „Freston” – brytyjska misja wojskowa SOE w Polsce. Przygotowania-przebieg-fiasko, „Zeszyty Historyczne” 161 (2007), s. 97-121.
- Emmerling M., *Luftwaffe nad Polską 1939*, Gdynia 2000.
- Epstein C., *Wzorcowy nazista. Arthur Greiser i okupacja Kraju Warty*, tłum. J. Włodarczyk, Wrocław 2010.
- Grzędzielski Z., Pietrzykowski J., *Polentumstrager. Dzieje nauczycieli na ziemi częstochowskiej (1939-1945)*, Katowice 1988.
- Grzędzielski Z., *Życie miasta pod okupacją niemiecką*, [w:] *Częstochowa. Dzieje miasta i klasztoru jasnogórskiego w czasach Polski Odrodzonej i drugiej wojny światowej 1918-1945*, t. 3, red. R. Szwed, Częstochowa 2006, s. 437-460.
- Kęsik K., *Emigracyjna działalność ks. Szczepana Walkowskiego – kapłana diecezji częstochowskiej (1912-1969)*, „Studia Polonijne” 43 (2022), s. 337-362.
- Kłakus M., Myszor J., *Kapelani Wojska Polskiego w oflagu w Rotenburgu (XII 1939-IV 1940) – historia jednej fotografii*, „Archiwa Biblioteki Muzea Kościelne” 2021, t. 115, s. 175-196.
- Kołodziejczyk M., *Alumni i neoprezbiterzy Częstochowskiego Seminarium Duchownego w Krakowie w latach 1926-1974*, „Częstochowskie Studia Teologiczne” 2 (1974), s. 181-200.
- Kostrzewski P., *Kontakty biskupa Teodora Kubiny z duchowieństwem i wiernymi diecezji częstochowskiej w tzw. Kraju Warty w okresie okupacji niemieckiej 1939-1945*, „Veritati et Caritati” 6 (2016), s. 161-194.
- Kostrzewski P., *Ks. Stanisław Grzybek – organizator tajnego nauczania dla dzieci i młodzieży z Krzepic i okolicy*, „Częstochowski Biuletyn Oświatowy” (2012) 3, s. 75-77.
- Kostrzewski P., *Represje wobec diecezji częstochowskiej w tzw. Kraju Warty w okresie okupacji niemieckiej 1939-1945*, Łomianki 2023.
- Kostrzewski P., *Warunki pracy duszpasterskiej w powiecie wieluńskim w okresie okupacji niemieckiej 1939-1945*, „Limes. Studia i Materiały z Dziejów Europy Środkowo-Wschodniej” (2021) 14, s. 63-99.

- Kostrzewski P., *Wież biskupa Teodora Kubiny z Zagłębiem Dąbrowskim w okresie okupacji niemieckiej 1939-1945*, [w:] *Wiara i Niepodległość. Religijne i patriotyczne tradycje terenów diecezji sosnowieckiej (XIX-XX wiek)*, red. A. Dziurok, ks. M. Trąba, Katowice-Sosnowiec-Warszawa 2019, s. 263-298.
- Kostrzewski P., *Wojenne losy zakonów i zgromadzeń zakonnych w powiecie wieluńskim w okresie okupacji niemieckiej 1939-1945*, „Rocznik Wieluński” 16 (2016), s. 189-204.
- Kostrzewski P., *Życie codzienne duchowieństwa diecezji częstochowskiej na ziemiach wcielonych do Rzeszy w okresie okupacji niemieckiej 1939-1945*, [w:] *Wspólnoty ludzkie*, red. A. Fijuth-Dudek, M. Kruszyński, Siedlce 2024, s. 82-103.
- Kościów K., *Sąd biskupi diecezji częstochowskiej*, „Częstochowskie Studia Teologiczne” 2 (1974), s. 145-148.
- Książdz Infułat Władysław Karlik, oprac. E. Gotszald, Kraków-Częstochowa 2000.
- Księga Sapieżyńska, t. 2, red. J. Wolny, R. Zawadzki, Kraków 1986.
- Kulesza W., *Zbrodnia i sprawcy. Bombardowanie Wielunia w dniu 1 IX 1939 r. w świetle akt Instytutu Pamięci Narodowej – Komisji Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu*, [w:] *Wieluń miastem pokoju i pojednania. Centralne obchody 65. rocznicy wybuchu II wojny światowej i dnia weterana 1 września 2004 r.*, red. B. Abramek, J. Książek, Wieluń 2004, s. 13-16.
- Kurkowski K., *Dopisek o rodzinie Pomorskich w Chełmie*, „Zeszyty Radomszczańskie” 24 (2025), s. 199-204.
- Łuczak Cz., *Arthur Greiser. Hitlerowski władca w Wolnym Mieście Gdańsku i w Kraju Warty*, Poznań 1997.
- Łuczak Cz., *Kraj Warty 1939-1945. Studium historyczno-gospodarcze okupacji hitlerowskiej*, Poznań 1972.
- Madajczyk Cz., *Polityka III Rzeszy w okupowanej Polsce*, t. 1-2, Warszawa 1970.
- Marecki J., *Misterium iniquitatis. Osoby duchowne i zakonne obrządku łacińskiego zamordowane przez ukraińskich nacjonalistów w latach 1939-1945*, Kraków 2020.
- Namysło A., *Po tej stronie był również Człowiek. Mieszkańcy przedwojennego województwa śląskiego z pomocą Żydom w okresie II wojny światowej*, Katowice-Warszawa 2021.
- Nowak T. A., *Opieka społeczna sprawowana przez lokalne struktury Rady Głównej Opiekuńczej w powiecie radomszczańskim w latach II wojny światowej*, „Zeszyty Radomszczańskie” 24 (2025), s. 141-198.
- Odziemkowski J., Frątczak S. Z., *Polskie duszpasterstwo wojskowe*, Warszawa 1996.
- Olejnik T., *Wieluń – polska Guernica*, Wieluń 2009.
- Olejnik T., *Zniszczenie miasta Wielunia 1 IX 1939 r. przez hitlerowskie lotnictwo w świetle literatury i źródeł*, [w:] *Wieluń miastem pokoju i pojednania. Centralne obchody 65. rocznicy wybuchu II wojny światowej i dnia weterana 1 września 2004 r.*, red. B. Abramek, J. Książek, Wieluń 2004, s. 45-54.

- Olejniki T., *Zbrodnie Wehrmachtu popełnione na ludności cywilnej powiatu wieluńskiego w okresie od 1 września do 25 października 1939 r.*, [w:] T. Olejnik, *Historia – moja miłość*, Wieluń 2019, s. 151-164.
- Pazera W., *Maria Rynkiewicz (1895-1993)*, [w:] *Słownik biograficzny ziemi częstochowskiej*, t. 1, red. A.J. Zakrzewski, Częstochowa 1998, s. 128-130.
- Pietrzykowski J., *Hitlerowcy w powiecie częstochowskim 1939-1945*, Katowice 1972.
- Pietrzykowski J., *Walka i męczeństwo. Z wojennych dziejów duchowieństwa diecezji częstochowskiej (1939-1945)*, Warszawa 1981.
- Pietrzykowski J., *Cień swastyki nad Jasną Górą. Częstochowa w okresie hitlerowskiej okupacji 1939-1945*, Katowice 1985.
- Rojkowie M. i F., *Ocalić od zapomnienia. Szkice z dziejów Bolesławca nad Prosną*, Kraków 2007.
- Rosenbaum S., „*Niemcy zabili księdza*”. *Sprawa śmierci ks. Romualda Kapkowskiego z Boru Zapilskiego*, [w:] *Częstochowskie Kościoły wobec systemów totalitarnych 1939-1989*, red. B. Kapuściak, Katowice-Warszawa 2023, s. 71-100.
- Serwański E., *Wielkopolska w cieniu swastyki*, Warszawa 1970. Jastrząb Ł., *Archidiecezja poznańska w czasie okupacji hitlerowskiej 1939-1945*, Poznań 2012.
- Sikorski R., *Pomoc uchodźcom z Warszawy przez Polski Komitet Opiekuńczy w Częstochowie po powstaniu w latach 1944-1945*, „*Ziemia Częstochowska*” 41 (2015), s. 59-75.
- Sipowicz K., *Prześladowania religijne w Kraju Warty. Represje wobec Polaków i duchowieństwa polskiego a polityka wyznaniowa rządu III Rzeszy 1919-1945*, Łódź 2016.
- Stanaszek B., *Diecezja sandomierska w powojennej rzeczywistości politycznej w latach 1945-1967*, t. 1: problematyka personalno-organizacyjna, Sandomierz 2006.
- Szyling J., *Polityka okupanta hitlerowskiego wobec Kościoła katolickiego 1939-1945* tzw. *Okręgi Rzeszy: Gdańsk-Prusy Zachodnie, Kraj Warty i regencja katowicka*, Poznań 1970.
- Śmigiel K., *Kościół katolicki w tzw. Okręgu Warty 1939-1945*, Lublin 1979.
- Tomczyk Cz., *Częstochowskie Seminarium Duchowne w latach okupacji hitlerowskiej 1939-1945*, „*Częstochowskie Studia Teologiczne*” 3 (1975), s. 39-62.
- Tomczyk Cz., *Diecezja częstochowska w latach okupacji hitlerowskiej 1939-1945*, [w:] *Studia z historii Kościoła w Polsce*, red. H. E. Wyczawski, t. 4, Warszawa 1978, s. 207-515.
- Walicki J., *Kuria diecezjalna w Częstochowie*, „*Częstochowskie Studia Teologiczne*” 2 (1974), s. 87-104.
- Wieluń I IX 1939*, red. J. Żelazko, A. Ossowski, Łódź 2009.
- Włazlak W., *Duszpasterstwo wojskowe w diecezji częstochowskiej*, „*Ziemia Częstochowska*” 32 (2005), s. 101-115.

- Właźlak W., *Rozwój sieci parafialnej i dekanalnej w diecezji częstochowskiej na przestrzeni jej historii*, [w:] *Błogosławione choć trudne czasy. Siedemdziesięciopięćciolecie Kościoła Częstochowskiego*, red. J. Kowalski, Częstochowa 2000, s. 161-196.
- Właźlak W., *Życie religijne diecezji częstochowskiej na pograniczu generalnej Guberni i Kraju Warty*, „Biuletyn Instytutu Filozoficzno-Historycznego Wyższej Szkoły Pedagogicznej w Częstochowie” (1999) 17, s. 22-31.
- Wójcicki J., *Tajne nauczanie w Częstochowie w okresie okupacji (1939-1945)*, Częstochowa 1969.
- Wójcicki J., *Tajne nauczanie w Częstochowie w okresie okupacji 1939-1945*, [w:] *Materiały do dziejów nauczania i wychowania*, red. J. Mikołajtis, J. Wójcicki, Częstochowa 1970, s. 66-96.
- Wróbel E., *Zofia Kossak i Częstochowa. Dopowiedzenia*, [w:] *Nowe Ślady. Zofia Kossak odkryta w Częstochowie*, red. L. Dudkiewicz, Częstochowa 2019, s. 87-106.
- Związek J., *Apel biskupa Teodora Kubiny do katolików Częstochowy w sprawie pomocy dla ludności stolicy wypędzonej po powstaniu warszawskim*, [w:] *Teologia i życie*, red. M. Duda, Częstochowa 1994, s. 509-516.
- Związek J., *Aresztowanie i męczeństwo kapłanów ziemi wieluńskiej w okresie okupacji hitlerowskiej*, „Rocznik Wieluński” 2 (2002), s. 5-36.
- Związek J., *Diecezja częstochowska w latach okupacji hitlerowskiej (1939-1945)*, [w:] *Wspomnienia wojenne 1939-1945 księży diecezji częstochowskiej*, oprac. J. Kapuściński, J. Związek, Częstochowa 2012, s. 17-44.
- Związek J., *Diecezja częstochowska w okresie okupacji hitlerowskiej (1939-1945)*, [w:] *Błogosławione choć trudne czasy. Siedemdziesięciopięćciolecie Kościoła Częstochowskiego*, red. J. Kowalski, Częstochowa 2000, s. 75-98.
- Związek J., *Diecezja częstochowska*, [w:] *Życie religijne w Polsce pod okupacją hitlerowską 1939-1945*, red. Z. Zieliński, Warszawa 1982, s. 187-217.
- Związek J., *Duchowieństwo częstochowskie w okresie dwóch wojen światowych i w latach powojennych*, „Ziemia Częstochowska” 41 (2015), s. 77-106.
- Związek J., *Działalność duszpasterska na pograniczu Generalnej Guberni i tzw. ziem wcielonych do III Rzeszy w l. 1939-1945. Diecezja częstochowska w okresie okupacji hitlerowskiej*, „Saeculum Christianum” 2 (1995) 1, s. 39-66.
- Związek J., *Działalność wydawnicza Kurii Diecezjalnej w Częstochowie*, „Częstochowskie Studia Teologiczne” 2 (1974), s. 105-143.
- Związek J., *Działania wojsk hitlerowskich w pierwszych dniach II wojny światowej wobec Kościoła katolickiego na ziemi częstochowskiej i wieluńskiej*, [w:] *70 rocznica Bitwy pod Mokrą i wybuch II wojny światowej na Ziemi Kłobuckiej*, Kłobuck 2009, s. 85-105.
- Związek J., *Martyrologium kapłanów diecezji częstochowskiej w czasie II wojny światowej*, „Częstochowskie Studia Teologiczne” 4 (1976), s. 185-300.

- Związek J., *Odezwy biskupa częstochowskiego dra Teodora Kubiny po pogromie kieleckim*, [w:] *Żydzi Częstochowanie. Współistnienie, Holocaust, Pamięć*, red. J. Mizgański, Częstochowa 2006, s. 213-225.
- Związek J., *Per aspera ad astra*. Życie i działalność ks. Bonawentury Metlera, „Ziemia Częstochowska” 23 (1996), s. 11-30.
- Związek J., *Represje wobec duchowieństwa diecezji częstochowskiej w latach 1939-1945*, [w:] *Martyrologia duchowieństwa polskiego 1939-1945*, red. B. Bejze, A. Galiński, Łódź 1993, s. 75-84.
- Związek J., *Společno-patriotyczna działalność ks. Józefa Pruchnickiego (1894-1963)*, [w:] *Si vis pacem, para bellum. Bezpieczeństwo i polityka Polski. Księga jubileuszowa ofiarowana Profesorowi Tadeuszowi Dubickiemu*, red. R. Majzner, Częstochowa-Włocławek 2013, s. 1029-1048.
- Związek J., *Straty diecezji częstochowskiej w okresie okupacji hitlerowskiej (1939-1945)*, „Częstochowskie Studia Teologiczne” 2 (1974), s. 315-366.
- Związek J., *Z dziejów Częstochowskiego Seminarium Duchownego w Krakowie (1926-1991)*, „Veritati et Caritati” 6 (2016), s. 349-419.
- Związek J., *Z dziejów nauczania religii w diecezji częstochowskiej (1925-2005)*, [w:] *Jubileusz 80-lecia działalności katechetycznej w Kościele Częstochowskim (1925-2005)*, red. N. Piłkuła, Kraków-Częstochowa 2005, s. 23-67.
- Żródlak W., *Obóz przejściowy na Radogoszczu*, [w:] *Obozy hitlerowskie w Łodzi*, red. A. Głowacki, S. Abramowicz, Łódź 1998, s. 59-100.

Netografia

- Dziubek M., Biogram ks. Stanisława Grunwalda <http://sosienki.auschwitzmemento.pl/pl/zolnierze-oddzialu-ak-sosienki/zolnierze-ak-sosienki/57.html> (dostęp 10 IV 2020r.)
- Szymański G., *Przypadek księdza z Ostrowka*, <https://www.tugazeta.pl/1.przypadek-ksiedza-z-ostrowka,46106.html> (dostęp 18 VII 2015 r.)